

ЛЕВ ТОЛСТОЙ.

КРАЙЦЕРОВА СОНАТА

ПЕРЕКЛАД З РОСИЙСЬКОГО.

*Накладом Української Книгарні
850 Main St., Winnipeg, Man.*

*З друкарні "Канадійського Фармера"
120-122 King Street. — Winnipeg, Man.*

Купіть Собі Велику Ілюстровану Книжку
„ГЕРОЙСЬКА
УКРАЇНА“

В якій знайдете дуже гарні фотографічні образи і описи:

Українського війська, Січових Стрільців,
Українських повстанців, Галицької (укр.)
армії, Українських провідників, отаманів,
полковників, офіцерів, діячів, як Вітовський
Петлюра, Петрушевич, Винниченко, Гру-
шевський, Мазепа, Мартос, і багато других
українських діячів, які брали живу участь в
українській борбі за свою державу і народ.

Під зглядом артистичного виконання і краси "Геройської У-
країни", запевняємо що се найкрасний і найбільший ілюстро-
ваний альбом українських героїв з нашої воєної доби за
роки: 1914—1920.

Кожда українська родина, кожде українське товариство, кождий
грамотний Українець в Канаді і Америці повинен мати сю ве-
лику ілюстровану книжку у себе. Крім образків автор книжки
д. Осип Мегас подає в ній короткі записки і спомини зі
свого побуту на Україні.

ЦІНА КНИЖКИ \$1.50.

Ukrainska Knyharnia
850 Main Street. Winnipeg, Man.

ЛЕВ ТОЛСТОЙ.

КРАЙЦЕРОВА СОНАТА

ПЕРЕКЛАД З РОСИЙСЬКОГО.

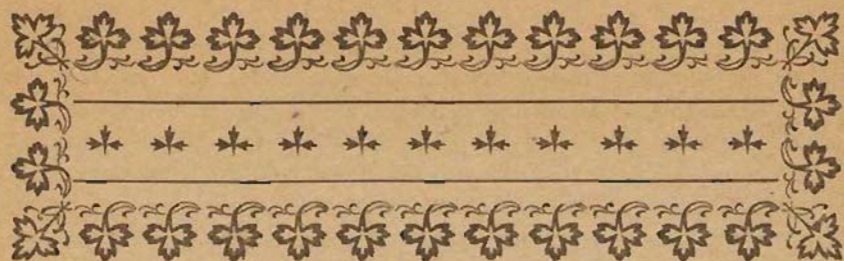
Вінніпег, Ман. 1922.

*Накладом Української Книгарні
850 Main St., Winnipeg, Man.*

З друкарні "Канадійского Фермера"
120-122 King Street. — Winnipeg, Man.

HARVARD UNIVERSITY
WIDENER LIBRARY

814266

“Я-ж вам глаголю: Хто спогляне на
жінку жадібним оком, той уже вчинив перелоб із нею в серці своїм”.
(Мато. v. 28.).

В вагон входили і виходили подорожні, що їхали на недалеку від-
даць, але трос із них так як і я, їхало із самого місця виходу поїзда:
одна не дуже гарна та й немолода дама з папіроскою, зі змученим ви-
глядом лиця в нів-мужеськім пальто та в шапочці, — її знайомий, бе-
сідливий добродій, літ близько сорок із акуратними новенькими подо-
рожними речами, — та ще один чоловік середнього росту, незвичайно
первовий, з незвичайними блискучими очима невизначної краси, що
раз-у-раз перебігали із предмету на предмет. Сей добродій в часі подо-
рожі з ніким із подорожних не знайомив ся, начеб навмисне сього
уникав. Коли хто з подорожних заговорив до нього, відповідав корот-
ко і різко, та глядів крізь вікно. А мені здавалось, що як раз ся самі-
тиість мучить його. Він добачив, що я закримічаю се, та коли наші очі
стрінулись, що часто лучало ся, бо ми сиділи наскіє одини наспроти
другого, він відвертав ся та ухилив ся від бесіди зі мною.

Коли перед вечером поїзд задержав ся довше на одній стації, до-
бродій з новенькими речами, адвокат, як пізнійше я довідав ся, висів
зі своєю товаришкою та пішов у буфет пити чай. За час їхньої непри-
сутности ввійшло у вагон кількоро нових подорожних, а між ними один
високий, чистенько виголений, поморщений старик, у широкім кожусі
та в високій шапці. Виглядав на купця. Сів наспроти місць, які зай-
мали дама й адвокат, і зараз почав балакати з молодим чоловіком, на
вид прикащиком, що всів на тійже стації. Прикащик заявив, що міс-

це насупроти заняте, та старий відповів, що він їде лиш одну стацию. Із сего між нами завязалась розмова.

Я сидів до них навкосо, а що поїзд стояв, міг у сій хвилі, коли в вагоні було тихо, чути уривками їх бесіду. З початку говорили про ціни та про торгівлю. Відтак сходила бесіда на спільних знайомих та на ярмарки у Нижнім Новгороді. Прикащик почав оповідати, як то на ярмарку гуляють, але старий перебив йому та яв сам розповідати, як то колись гуляли в Кунавині, та як у сих гульнях брав участь. Він видимо чванив ся тими своїми подвигами в гульнях, та імовірно думаючи, що се зовсім не порушить тої поваги, яка визирає із його фігури та манер, з гордістю став розповідати, як то він колись разом із тим самим знайомим втяв по паному в Кунавині таку штуку, що її можна хіба на ухо розповісти. Прикащик розсьміяв ся в голос на цілий вагон, а старий лиш усміхав ся вищірівши два жовті зуби. Розмова не цікавила мене, тому я вийшов із вагона, щоби до відходу поїзду розиростувати трохи ноги. В дверех стрівув мене адвокат із дамою.

— Не встигнете — сказав мені адвокат — за хвильку друге звоненє.

І справді: я не встиг дійти до кінця поїзду, як нараз зазвонили. Коли я вернув, адвокат розмовляв щось живо з дамою. Купець сидів мовчки насупроти них.

— Відтак вона просто заявила своєму чоловікови, говорив адвокат, коли я переходив біля них, що вона не може, ба й не хоче з ним жити, бо... На те ввійшов кондуктор із новим подорожним, тай я не міг розібрати дальшого розговору. Як усе успокоїло ся і я знов міг розрізнити голос адвоката, розмова перейшла зі спеціального випадка на загальніші висновки.

— А відтак ідуть сварні, непорозуміння фінансової натури, взаїмні суперечки і подружжє розходить ся, — говорив адвокат. В давнину таке не лучало ся. Неправда може? звернув ся з запитом говіркий адвокат до старого купця, намагаючись і його втягнути в розговор. Але в сій хвилі поїзд рушив із місця, а старий не відповідаючи, здохмив шапку, перехрестив ся тричі та прошепотів щось під носом. Коли з сим уюрав ся, надягнув шапку тісно на голову тай сказав:

— Бувало, бувало таке, добродію і в давнину, лише рідше. Тепер уже годі не бути сьому. Вже надто образовані стали.

Адвокат щось відповів старому, але поїзд біг тепер чим раз скор-

ше та скорше, вже й гуркотів на закрутах і я не чув, що вони балакали. А цікавий був, що старий скаже і я підсів ближше до них. Мій нервовий сусід, також видно зацікавив ся, і не встаючи з місця яв прислухуватись.

— А якж шкода виходить із образования? — з ледви помітною усмішкою почала дама. Чиж краще так женитись, як то в давнину женили ся, що молодята й не бачили одо одного? — продовжала вона по загально жіночій привичці, відповідаючи не на слова, які старий сказав, але на ті, які, по її думці він хотів сказати.

— Не знали, чи люблять ся, чи годні любити, а віддались за першого з краю, і відтак мучились ціле життя, і се по вашому краще? — говорила вона звертаючись із бесідою більш до мене та адвоката, чим до старого, з яким властиво бесідувала.

— О, вже через міру образования стали, повторив кунець, згідливо поглядаючи на даму та не відповів на її питанє.

— Цікаво знати, як ви пояснили-б звязь між образованием і подружніми непорозуміннями? — з ледви помітною усмішкою заціпив адвокат.

Кунець хотів щось сказати, але дама перебила йому.

— Ні, сі часи вже минули, сказала вона. — Але адвокат не дав їй говорити.

— Позвольте, на вони висловлять свою думку.

— А тому, що ляку дасть Біг, — сказав старий.

— А якже має бути, коли женять людей, що взаімно не люблять ся? Се лиш товаришу можна парувати так, як забатнуть ся хазяїнови, а в людей є свої склониности, навички, — балакала скоро дама та споглядала то на мене, то на адвоката, то навіть на прикащика, що підіймив ся зі свого місця, підпер ся рукою на поруче та з усмішкою прислухував ся розговорю.

— Даремна ваша балачка — сказав старий; товариша-скотина, а людині даний закон.

— Та якже жити з людиною, якої не любить, — відрубала дама, підбадьорена очевидна загальною увагою та спочутєм.

— Давнійше над такими річами не застановляли ся, — сказав старий з притиском. Аж нинішніми часами таке завелось, як що до чого, вона просто рубле йому: "я тебе покину". Навіть у селян завелась уже тепер та сама мода. "На тобі, каже, твою сорочку та погавиці, а я

пиду до Івася, в нього, бач, кучері красні“. Натек, масте, і змагайтесь. А жінка, перша річ: повинна боятися. Прикащик поглянув та на адвоката і на даму і на мене і очевидно здержував усмішку. Він був готов або висміяти або одобрити слова старого відповідно до того, як товариство їх прийме.

— Боятися нас? — спитала дама, а сеж як?

— А так: “да убьются своего мужа“ — ось як.

— Ну, ну, татуню, вже ті часи минули ся.

— Ой ні добродійко, сим часам не можна минати ся. Як її, Еву, жінку, сотворено із ребра чоловіка, так її лишити ся до кінця світа, — сказав старий та підійс голову так гордо, що прикащик зараз-же поринив, що побіда по боці купця та голосно зареготав.

— Се ви мушнии так думаете, — говорила дама не вважаючи себе побитою та споглядала раз від разу по нас. Самим собі дали свободу, а жінок держали-б у неволі. Собі позволяете на все.

— Мушнии — се що ивнього.

— Так, по вашому мушнии все дозволене?

— Призову ніхто не дає, а лиш се треба тямити, що від мушнии не прибуває в хаті ніщо. А жінка се крухенька судина, — вговорював дальше купець. Пересвідчене, з яким говорив, очевидно впливало на слухачів, ба навіть сама дама чула себе побитою, але всеж іде не піддавала ся.

— Нехай, алеж я думаю, ви на се мабуть згодитесь, що й жінка людина, та що в неї такеж чує як і в чоловіка. Отже що її чинити, як не любити чоловіка?

— Не любити, — грізно повторив купець та зморщив брови. — Не бійтесь, полюбить!

Сей несподіваний аргумент вельми принав до внодоби прикащикови, і він голосно притакав старому.

— Ой ні, не полюбить, — заговорила знов дама, — а де любви не має, годі до неї змусити.

— А як жінка зрадить чоловіка, то годі що? сказав адвокат.

— Се не повинно лучати ся, — сказав старий, треба наглядати.

— А як таки лучить ся, то що? Звісно, всяко буває.

— Може в кого буває, в нас не буває, — твердив старий. — Ну, а як случайно трафить ся де такий дурний чоловік, що не спроможе кермувати жінкою, то такому “по заслузі“! А все-ж не треба допуска-

ти до скандалу. Нехай любить, чи ні, як собі схоче, але в хаті безладя заводити не годить ся. Всякий чоловік може жінку привести до розуму, на те власть у нього. Тільки дурному годі.

Всі замовкли. Прикащик порухав ся та щоби знать не остатись позаду інших, почав із усьмішкою:

— Так то, так, ось і в нашого знайомого вийшов скандал, і також вельми тяжко справу розсудити. Дістав таку жіночку, що раз. Зараз почала бієтись. А він людина статочна, образована. Печала з конторщиком. Чоловік по доброму вговорював її. Де там, не прийшла до розуму. Почала всякі штуки. Гроші почала красти в чоловіка. Він побив її. І щож? І ще гіршою стала. З нехристом, з Жидогою, шануючи ваші слухи, почала волочитись. І щож йому робити? Покинув її. Тепер сам живе. А вона Бог зна' куди повіялась.

— Бо дурний — сказав старий. Як би зразу був не давав їй у всемо попусту, але тримав на прищоні, до нині жила би з ним. З самого початку не треба занадто попускати. Коневі не вір на полі, а жінці дома.

В сій хвилі ввійшов кондуктор переглядати білети на найближню станцію. Старий віддав свій білет.

— Так, так, заздалегідь коротко взяти жінку, бо відтак усе пронало

— А самі, правда, в Кунавіні здорово гуляли, га — з усьмішкою зачіпив адвокат.

— Се зовсім що иншого, — сказав купець із притиском. Здорові зіставайте, докинув встаючи. Позанинав кожух, здохимив шапку, вхопив у руки клунок і вийшов з вагона.

II.

Як лише старий вийшов, подорожні заговорили на кілька голосів.

— Старозавітний бадьо, — почав прикащик.

— Живісінький "домострой") — сказала дама. — Яке в нього дике понятє про жінку та про подруже.

— Так, так, ми ще далекі від сього, щоб по європейськи дивились

*) Так називались староросійські приписи, що нормували домашній порядок у родинах в патріархальному зміслі віддаючи тиранську власть у руки чоловіка, голови дому, над иншими членами родини.

на подружжє, сказав адвокат. Насамперед права жіноцтва, відтак цивільний шлюб, після сего розвід, се все ще не порішені питаія.

— А головне, чоґо сього покрою люди ще не понимають — сказала дама, то се, що лиш любов освячує подружжє, та не лиш таке подружжє правдиве, яке освячене любовю.

Прикащик прислухував ся з усмішкою стараючись як найбільше скористати з таких мудрих розговорів.

— А яка-ж се властиво любов освячує подружжє? озвав ся несподівано голос першого добродїя, що незамітно присунув ся до нас. Він стояв зі шертими руками на поручю сидженя і виглядав дуже схвильований: лице в нього покрасїло, на голові набїгли жили кровю, а щокї дрожали нервово. — Яка-ж се властиво любов освячує подружжє? — повторив він.

— Як се, яка любов? — спитала дама. — Звичайна любов між чоловіком та жілкою.

— Яке може звичайна любов освячувати подружжє? — говорив дальше нервовий добродїй. Він хвилював ся, наче-б сердив ся та хотїв сказати далї щось неприємного. Вона се почувала тай видно се іритувало її.

— Як? дуже просто, сказала дама.

Первовий добродїй сейчас підхопив се її слово:

— Ой не просто, ні!

— Добродїйка каже, вмїшав ся в розмову адвокат, вказуючи на даму, що подружжє повинно опиратись на привязаню чи там на любові, як собі хочете так, що коли така любов справді є, то лиш в такому случаю подружжє, що не основує ся на природнім привязаню, чи як ви собі се називаете, на любові, до нічого морального не може зобовязувати. Чи я гаразд порозумїв? — звернув ся він до дами.

Дама кивнула головою на знак, що годить ся на таке поясненє своєї думки.

— Дальше... — хотїв продовжати свою бесїду адвокат. Але первовий добродїй, що здержував ся доселї лиш на силу, не дав адвокату договорити і сам почав:

— Так, так, але-ж що вважати сею любовю, яка одинока освячує подружжє?

— Се звісно всякому, що таке любов, — сказала дама.

— А ось я не знаю, що таке любов, та рад би довідатись; як би ви мейї її пояснили?

— Як? зовсім просто, сказала дама, але задумалась. Любов! Любов, се виїмкове відзначуванє одного або одної перед всіми иньшими, — сказала вона.

— Відзначуванє, а на як довго? На місяць, на два дні, на пів години? — з особливою злістю питає добродій.

— Ні, простіть, ви не про се говорите.

— Ні, я про се-ж, про відзначуванє одного або одної перед всіми иньшими, але я тільки питаю, як довго має тревати се відзначуванє?

— Як довго? Дуже довго, часом на ціле житє.

— Але-ж се хиба в романах. А в житю ніколи. В житю таке відзначуванє одного перед другим рідко лучає ся на літа, частійше на місяці, а там і на тижні, дні, та години.

— Ах, що-ж ви! Та-ж ні. Ні, ні, позвольте, — заговорили ми в один голос всі трє. Навіть прикащик видавав якийсь звук, яким, здавалось, не поділяв сеї думки.

— Так, так, я знаю, — старав ся він перекричати нас — ви говорите про се, що є дійсно. Всякий мушца відчуває се, що ви називаєте любовю, до всякої гарної жінки, найменче одначе до своєї питомої дружини. Та-ж на се і приказка є: "Чужа жінка як лебідка, а своя гіркий полин."

— Ах се страшно слухати, що ви балакаєте! Та-ж прецінь у людий є чутє, яке називає ся любовю, та яке триває не літами, не місяцями, але ціле житє.

— Ні, тай ні. Коли-б і припустити, щоби Менелай дав перевагу Гелєні перед усїма на ціле житє, то таки Гелєна відзначила-б Париса і таке завсїди бувало на сьвітї та й є. І не може инакше бути так, як не може бути, щоб у повному возї гороху знайшли ся разом біля себе два зерна назначенї вперїд. Та попри се, тут заходить не лиш неімовірність, але певність, що або Гелєна навкучить собі Менелая, або навпаки. Вся ріжниця тільки в сьому, що в одного приходить воно ранче, в другого пізнійше. Тільки в дурних романах пишуть, що вони любили ся ціле житє. Хиба діти повірять сьому. Любити ціле житє одного або одну, се все одно сказати, що одна сьвічка буде горїти ціле житє.

— Але-ж ви все се говорите лиш про змислову любов. Чи ви ніко-

ли не принукали існування любови, яка-б ґрунтувалася на спільних ідеалах, на духовім євонстві?

— Чому-б не принукав, але тоді по що разом снати, (вбачте за слово)? Спільні ідеали стрічають ся одначе не межн старими, але завсїди між молодими та гарними, — сказав він, та неприсмно зареґотав ся.

— Так, я кажу рїнучо, що любов така, якою ми її звичайно вважаємо, не освячує подружя, але навпаки руйнує його.

— Алеж, простїть добродїю, озвав ся адвокат, та-ж факти претиворїчать вашим словам: ми-ж бачимо на свої очн, що подружя існують, що вся людськїсть, а бодай її більша частина живе в подружях та багато з них зовсїм чесно проживає довголітнє подружнє жите.

— Нервовий добродїй злобно усміхнув ся.

— Та якже се? Ви кажете, що подружя ґрунують ся на любови. Коли-ж я висказую свій сумнів що до існування нинїшої любови крім змислової, ви менї докажете існуванє любови подружями. А подружє в наші часи, се чиста мана та насильство.

— Ні, позвольте, сказав адвокат, я кажу лише, що подружя були тай є.

— Так, але-ж так від чого вони є! Вони були тай є у таких люднй, що в них добачують щось таємничого. Тайну, яка обовязує перед Богом. У снх вони є, але в нас їх нема, в нас вони просто таки мана та насильство. І ми се відчуваємо, а щоб від лиха спасти ся, проповідуємо вільну любов. А в дійсности проповідь вільної любови се не що иньше як зазив вертатись назад, до змішаня полів, — простїть за слово — тут звернув ся до дами, — до грїху має. Пережила ся вже стара основа, треба шукати нової, а не проповідувати розпусу.

Він так розпалив ся, що всі лишн гляділи на нього.

— А сей перехідний стан як раз страшний. Люди відчувають, що не можна допустити "до грїха загалу", а треба-ж якось означити полові відносини. Та на се нема ніякого основного підкладу крім старого, якому ніхто вже не вірить. І люди по старому женять ся, хоч не вірять у се, що роблять, тай з сього виходить лишн або мана або насильство. Як що мана, шахрайство, то ще легше його перенести. Чоловік та жінка лишн туманяють люднй, що вони доховують собі віри, а властиво живуть в полігамїї та в поліандрїї. Се шлюґавство, та воно ще уїде; але коли, як се частїйше лучає ся, чоловік та жінка приймили на себе обо-

влязок жити разом і то на ціле жите, та самі не знають по що та на що і вже в другім місяці раді-б розійти ся, а все таки жинуть разом, тоді-ж то виходить се страшне некло, від якого рознивають ся, стріляють ся, убивають та троять себе та інших.

Всі замовкли, стало ніяково.

— Так, лучають ся критичні епізоди подружнього жита. Ось приміром сирава Позднішева, сказав адвокат, що-б замняти сю негожу та палку розмову. Ви мабуть читали, як він із зависти убив жінку?

Дама відповіла, що не читала. Нервовий добродій не промовив нічого, лиш видимо змінив ся на лиці.

— Ви, як бачу, пізнали, хто я? сказав він нагло.

— Ні, не маю присмности...

— Не велика се присмність. Я — Позднішев.

Мовчанка. Він почервонів та знов нагло поблід.

— Та все одне, сказав він. Опроче вибачте. Я не буду вам заважати! І відсунув ся на своє місце.

III.

Я те-ж вернув на своє місце. Добродій з дамою щось шепотіли. Я сидів разом із Позднішевом мовчки. Я хотів із ним говорити, та не знав звідки почати. Так проїхали ми з годину до стації. На найблизній стації повисідали з вагона добродій з дамою і прикащик, а ми лишались у вагоні самі: я і Позднішев.

— Вони балакають! Або брешуть, або не розуміють річи.

— Себ-то, про що се ви?

— Та все про те-ж.

Він піднер ся руками на колінах, та стиснув у руках чоло.

— Любов, друже, сімя! Все брехня, брехня, і ще раз брехня!...

Він встав, затягнув занавіску над лямною, ляг на подушку та замкнув очи. Так пролежав добру хвилю.

— Вам мабуть неприсмно зі мною сидіти, коли дізнались, хто я?

— Зовсім ні.

— Вам не хочеть ся спати?

— Ні.

Коли хочете, я оповім вам своє жите.

В сій хвилі перейшов кондуктор вагоном, він проводив його лихим зором, та почав аж тоді, коли той вийшов. Відтак уже в часі опо-

відання не переставав ні разу, і коли навіть нові подорожні входили на станціях у вагон, він не робив собі з них нічого.

Підчас того, як говорив, лице його кілька разів мінило ся так, що він ставав неподібний до себе самого. Очи, губи, вуса, борода, все ставало инакше. Се було лице нове, гарне, що просто його вигляд прошибав чоловіка наскрізь. А сі зміни довершували ся в сумраці в мить. Що п'ять хвиль являлось лице зовсім неподібне до попереднього свого вигляду.

IV.

Отже я розповім вам про своє життя, та всю страшну історію. А страшна-ж вона, страшна. Вся історія страшніша як сам копець.

Він замовк, протер руками закрите лице та почав:

— Коли розповідати, то розповідати від початку; треба розказати, як та чому я женив ся, та яким я був, заки оженив ся. Перша річ, скажу вам, хто я такий. Я син багатого степового дворянина, бувшого предводителя дворянства, та вихованок університета, кандидат, юрист. Женив ся в роках трицяти кількох, але заки говорити про женитьбу, треба розповісти, як жив до цього часу та як здивлював ся на родинне життя. До женитьби жив я як живуть усі так звані порядні люди нашої верстви с. с. в розпусті, але був переконаний, що я посеред розпусників виїмково моральна людина. А се, що я вважав себе моральним, виходило з того, що в нашій сім'ї не було сеї особливої, спеціальної розпусти, яка була чимось так буденним у нашій поміщицькій верстві, та по часті й тому, що вихованись у сім'ї, де ні батько, ні мати одно одного не зраджували, я від вчасної молодости мрів про величне та поетичне життя родинне. Моя жінка мала стати вершком досконалости. Наша взаїмна любов мала бути ідеальна, а життя родинне чисте, просто голубине.

Думати. — я думав так, та цілий час хвалив себе за такі високі думки. Та при цьому жив я дорослим чоловіком десять років і не поспішав женити ся. Життя мів таке, яке називав приличним, розсудним парубочьким життям і навіть сям життям своїм чванив ся я перед ровесниками, та товаришами, що віддавались усім спеціальним родам розпусти. Я нікого не зводив на малітві, не мав ніяких несприродних похотів, не ставляв розпусту головною цілю життя, а віддав ся їй в приличних, загально принятих формах, та найпо вмавляв у себе, що з мене цілковито моральна людина. Жінки, з якими я сходовив ся, не були

мої, то-ж мене з ними нічого не лучило крім роскоші, якої від них я зазнавав. І се видавалось мені нічим гидким. Навіаки, в сьому, що я не збликав ся до них серцем, і платив грішми за все, добачував я як раз свою мораль. Я уникав таких жінок, що приходом дитини на світ або привязанем могли мене стіснати. Опроче може й були діти, може й було коли привязане, та я чинив ся, наче-б того всего не бувало... І так живучи вважав себе моральною людиною. Я не понимав, що розпуста се ще не сама фізична гидь, та що сама фізична гидь се ще не властива розпуста, я не понимав, що справжня розпуста, се звільнюванне себе від моральних відносин до жінки, з якою входиш у полові зносини. Але звільнюване я як раз приписував собі за заслугу. Памятаю, як раз мучив ся я тим, що не міг заплатити одній жінці, що імовірно з любови віддадась мені. А успокоїв ся аж тоді, коли післав їй гроші, та сям показав, що мене морально не в'язе вже ніщо з нею. — Ви не крутіть головою, наче-б зі мною годили ся, крикнув він знов на мене. Я знаю сю штуку. Ви всі, тай ви-ж самі, наколи ви не рідкий винюк, таких же самих поглядів, що й я був тоді. Наколи ви годитесь зі мною, то хйба тепер, а перше ви так не думали. І я не думав і коли-б мені був колись хто розповів те, що я вам тепер розповідаю, не сталось би се зі мною, що стало ся. Але все одно, ви простіть мені, говорив він даліше; всеж таки суть річи в сьому, що воно страшне, невисказано страшне. Сей вир блуду та розпусти, в якому жиемо, по відносинах до справжнього жіночого питання...

— Себ-то, що ви вважаєте справжнім жіночим питанням?

Питанне про се, на скільки жінка инакше організоване ство, чим мушчина, та якою вона сама себе і мушчина має її уважати.

V.

— Так десять років прожив я в найогиднійшій розпусті, і рівночасно марив про чисту надземську любов, ба навіть в імя сеї любови ось так жив. Так, я хочу розповісти, як я вбив свою дружину; але щоби се розповісти як слід, треба сказати, яким чином став я розпусником. Я далеко давнійше вбив її, ніж знав, я вперше убив жінку, коли не люблячи, зішнов ся з нею, я вже тоді вбив свою дружину. Так, намучившись, стільки скільки я намучив ся та потерпів ся, я зрозумів, де корінь лиха, зрозумів себе, свій гріх та наш гріх загалу. То-ж звольте послухати, як та коли почалось се, що привело мене до мойого не-

щастя. Почалось, як мені було всего 16 літ заведви. Лучилось воно, як я був іще в гімназії, а мій старший брат на першому курсі університета. Я не знав іще жінки, але, як усі нещасливі діти нашої верстви, не був уже невинним хлопцем. Вже був другий рік тоді, як мене зіпсули хлопці, вже другий рік думка про жінку, не якусь певну означену, але образ жінки в уяві, як щось солодкого, кожної жінки, нагота жінки, мучили мене неказано. Навіть на самоті бавив ся я лиш нечистими думками. Я мучив ся, певна річ і ви мучились, і так мучить ся 99 процент наших молодих хлопців. Я жахав ся, страждав, молив ся, тай знов упадав. Я вже був зіпсований і в уяві і в дійсности, але не вчинив іще останнього кроку. Я гинув один, але ще не посягав на друге людське ество. Я міг був іще спасти ся. І ось братів товариш, студент, щирий, як то кажуть хлопець, — що значить, як раз найбільший гультвіса, що навчив нас і пити і в карти грати, раз піддивши підмовив нас іхати туди. Ми поїхали. Брат також іще був невинний, та тої ночі внав. І я шіснайцятьлітний хлопець опоганив себе самого, та причинив ся до опоганеня другої людини, сестри-жінки. І я не розумів навіть величі лиха, якого допустив ся. Я-ж не чув від нікого зі старших, щоб сього, що я вчинив, не годило ся чинити. Правда воно стояло в заповідях, але-ж заповіді потрібні на се, щоб на іспиті баюючи відповідати, як запитає, тай то не так далеко потрібне, як заповідь про уживане "ут" в умовних реченях. Отже від старших, яких думку я шанував, я не чув ніколи, щоб се не годило ся. Навпаки я чув від тих людей, що се саме як слід. Я чув, що мої муки та страждання після сего втихомирять ся, таке чув, тай читав; зачував від старших, що се причиняє ся до здоровля, від товаришів знов чув, що в сьому як раз заслуга, що се ознака юнацтва. Загалом взявши тут не бачилось нічого крім усього гарного. Небезпека хороби? Але-ж і се можна передвидіти. Правительство про се журить ся. Воно наглядас над такими домами, та піклуєть ся розпустою для нас, для гімназіястів. І лікарі за винагородженем слідять за тим. Так і має бути. Вони кажуть, ще розпуста буває корисна для здоровля, вони-ж і дбають, щоб нам подати її правильною, акуратною. Я знаю материй, що в сім напрямі турбують ся здоровлем своїх синів. І наука посилас іх у дома розпустити...

— Як то наука? поспитав я.

— А що-ж такого доктори? Жреці науки. — Хто приводить хлопців до розпусти, кажучи, що се потрібне для здоровля? Вони. Хто псує

жінок, видумуючи їм всякі способи, щоб не родили? Вони. Хто лічить сифіліса з одушевленням? Вони.

— А чому-ж би не лічити сифіліса?

— А так, не лічити, бо лічити значить пособляти розпусті.

— Ей, а все-ж...

— Нехай, але коли-б ужити лиш одну соту частину свого труду, якого вимагає ліченє сифілісу, на викорінованє неморальности, то його вже давно на світі не було би. А то зуживають сили не на нищенє розпусти, а на захогу до неї, на обезпеченє нешкідливости від неї. Та не в тім діло. Діло в тім, що зі мною стало ся се лихо, як лучає ся зрештою з дев'ятьма десятими нашої суспільности і то всіх верств, не виймаючи й селян, що я вив і то не тому, що дав себе скусити принадам якоїсь звичної жінки. Ні, ніяка жінка мене не скусила, а я вив для того, бо мє обруженє добачувало в сьому вчинкови або річ законну та для здоровля хосенцу, або зовсім природну, не лиш простиму, але й невинну забавку молодої людини. Я й не тямив, що се унадок. Я віддавав ся залюбки сим пногавствам почасти як роскошам, почасти як конечности повного віку, так як то в певних літах починаєть ся шити або курити. А все-ж таки в тім першім унадку я відчув щось особливого, що потрясало мною. Памятаю, мені сейчас тамже, перед виходом іще з того дому, зробилось так якось ніяково, так якось тужно, що хотілось сплакнути. Сплавнути над втратою своєї невинности, над пірванєм відносин до жіноти. Так, відносини до жіноцтва пірвались на віки. Я від сеї хвилі вже не міг чисто до жіноцтва відноситись, ба й не відносив ся. Я став тим, якого називають розпусником, се фізично-хоробливий стан, подібний до сього, в якому жне морфійіст, піяк або пристрасний курець. Як морфійіст, піяк або курець, люди далеко ненормальні, так чоловік, що сходяв ся для своєї розкоші з кількома жінками, людина вже ненормальна, на віки пропаца, сказано — розпусник. Як піяка та морфійіста можна сейчас пізнати по лиці або по рухах, так само-ж і розпусника. Розпусник може повздержуватись, бороти ся, але в нього вже ніколи неможливе, щоб його відносини до жіноцтва могли бути прості, ясні, чисті, братні. — Братнього нічого вже в нього ніколи не шукайте. Після сього, як спогляне, як буде оглядати молоду жінку, пізнасте розпусника. І я став розпусником та таким лишив ся.

VI.

І так! Від сеї хвилі пішло даліше і даліше, лучались усякі відміни. Мій Боже! Як згадаю всі мої плюгавства того роду, аж як бере. Про себе самого над яким товариші сьміялись ізза так званої невинности, я так згадую. Такі мої почування, коли чую бесіду про золоту молодіж, про офіцерів, про парижанів. І всі сі добродії і я, коли ми 30-літні розпусники, що маємо на совісти сотки всяких найогидливіших проступків зглядом жіноцтва, коли ми 30-літні розпусники входимо в гостинну або на баль чистенько вимиті, виголені, напарфумовані, в чистім біло, у фраках або мундірах — ми емблеми чистоти, розкіші... О! огидь! Але прийде чейже час, коли ся мерзота і брехня виявить ся. Тай жив-же я так до 30-того року і ні на мінуту не покидав думки ожениити ся та завести щасливе родинне житє і з сею метою приглядав ся дівчатам, що здавались підходити під мої думки. Я бабрав ся у гною розпусту, а рівночасно розглядав ся в дівчатах, котра би своєю невинністю мені підходила під пару. Богато з них я просто відкидав, бо здавались мені за мало невинні; та на конєць надібава я таку, що признав для себе гідною. Се була одна з двох доньок колись богатого, а тепер підупалого поміщика з Пензенської околиці. Пощо то тайти, правду сказавши, мене ловили, тай імили. Мамця, бо татка вже не було, устроювала всякі лапки і одна: а то плаванє чайкою — удалась.

Я постановив одного вечера після сього, як ми їздили чайкою, та пітю при сьвітлі місяця вертали домів, а я сидів біля неї та любував ся її гарною фігурою, докладно пристаючим дзерсєсєвим стаником та кучерами, я нагле порішив, що отсе вона. Мені сього вечера здавалось, що вона розуміє се, що я думаю та почуваю, та що се, про що я думаю, та що почуваю, щось висєвого, надземького. А в сути річи було се те, що їй дуже було до лиця в дзерсєсєвим станику і в кучерах, та що після проведенного близько неї цілого дня, бажалось іще більшої близькості. Я вернув домів одушевлений і пересьвідчений, що вона вершок досконалости, та що як раз задля того вона гідна, щоб стати мені дружиною і другої днини я осьвідчив ся о її руку.

Ні, ні, як собі хочете, ми живемо в такому болоті, брехні по самі уха, що не годні отямитись, поки нас хто так як мене не лопне здорово по голові. На тисячу таких, що женять ся, не лише в нашій веретві, але на жалє і в народі, ледви є один такий, що не був уже з десять разів жонатий перед тим. (Є тепер, правда, як зачуваю, молоді люди, невин-

ні та свідомі того, що се не шутки, а велике діло. Боже їм допомагай. Та за моїх часів і один такий на тисячу не лучав ся). І всі се знають, а удають, що не знають. У всіх романах описують до подробиць почування героїв, ставки, корчі, довкола яких вони ходять, але описуючи їх превелику любов до якої там дівчини, нічого не згадують про се, що діялось із ним, із сим цікавим героєм давніше, ні слівцем про їхні відвідини таких домів, про покоївок, кухарок, чужих жінок. А в такі неприличні романи, то їх не дають у руки дівчатам. Всі удають перед дівчатами, ба навіть самі перед собою, що сього, себ-то розпнути, як догджена собі, що виповніло половину життя наших городів ба навіть сіл, — що сього зовсім нема.. А лукавлять так старанно, що вкінці дають віру самі своїй брехні. А дівчата, сї біднятка, вірять сьому зовсім серіозно; так вірила і моя нещасна дружина. Я нагадую собі, як то я вже як суджений показав їй свій дисвник, щоб вона з нього пізнала мов мнувше, а особливож мої останні любовні зносини. Я вважав потрібним її освідомити про се, бо могла дізнатись від кого иньшого. Нагадую собі тодішній її переляк, розпуку, просту втрату пам'яті, як те пізнала та порозуміла. Я бачив, що вона хотіла мене тоді покинути. І як би се щасливо вишло для нас обоїх! — Він замовк.

— Але ні, так ліпше, ліпше! крикнув він знов. — Котюзі по заслугі! Та не в сьому діло. Я хотів тільки сказати, що тут обдурені самі тільки дівчата. Мами, особливож мами, знають про се все, навчені своїми чоловіками. Та лукавлять, що буцім то вірять у невинність муцци, а в сути річі ділають цілком інакше. Вони добре знають, на яку вудочку ловити муцци для себе та для своїх донечок. Лиш ми муццини не знаємо, бо не хочемо знати, що найвисша, поетична любов, як ми її називаємо, зависить не від моральних прикмет, лише від фізичної близькості, а попри се від фризурн, від краски та крою одягу. Спитайте в досвідченої кокетки, що поставила собі задачею зловити чоловіка, чім вона скорше заризикує, чи щоби її обличили в брехні, в жорстокості, ба навіть у самій розпунті перед лицем сього, кого вона надить д' собі, чи щоб появилсь перед ним в одязі нескладно сшитім та взаталі негарнім?

У всякому случаю всяка вибере перше. Вона знає, що наш брат завсїди бреше про високі почування — йому тільки тіла потрібно й задя того він простить плюгавства, але не простить ніколи нескладного, негарного костюма. Кокетка знає про се свідомо, невинна дівчина

знає се несвідомо, як знають се звіврита. Звідси є гідкі джерсеї, є тюрнори, є голі плечі, руки ба навіть груди. Жінки, особливо ж є, що перейшли мужеську школу, гаразд свідомі сього, що балакати з муцинами про висні предмети, се лиш проста балачка, алеж і свідомі, що муцинам потрібно лиш тіла та всього того, що се тіло представляє в найкориснішому світлі, і як раз так робить ся. Тож коли на бік возьметь ся є услівні виясненя, чому та задля чого так робить ся, головнаж річ, коли відкине ся єю привычку до сього плюгавства, що стала для нас другою природою, та коли приглянемо ся житю наших висних і низних верств, яким воно є з усею його безсоромністю — то покаже ся нам не що инше, як одні величезний публичний дім рознусти. Ви не годитесь зі мною? Погодіть, я докажу, — заговорив він перебиваючи мені.

— Ви кажете, що жінки нашої верстви живуть иншими інтересами, чим жінки з домів рознусти, а я кажу, що ні, таї докажу. Коли ріжні люди живуть для ріжних цілей, та в загалі всякий завів собі инше внутрішнє житє, то єя ріжниця мусить доконечно і на зверх показати ся і житє на зверх буде инше. А погляньте-ж на єї нещасні оства погорджувані вєма і знов на тих свїтських дам висного кружка; такі-ж одяги, такі-ж фасони, такі-ж перфуми, такі-ж декольте, така-ж пристрасть до дорогоцінних камінців, до блискучих фаталашків, ті-ж самі забави, танці, музика, спів. Як одні приманують всякими способами, так і другі. Найменшої ріжницї не видно. Беручи річ строго треба лиш сказати, що проституток на короткий протяг часу вєї нехтують, а проституток на довгий протяг часу вєї поважають.

І так ось мене зловили єї джерсеї, кучері та тюрнори.

VII.

А спіймати мене було не тяжко, бо мене виховали в таких умовах, при яких молоді, залюблені люди так скоро бувають, як отірки посажені на облові. А що-ж красше розбуджує полові похоти, як єя жирна лишня їда, якою кормлять нас у нашій верстві при цілковитім нашім фізичнім безділю. Мужчини нашого кружка відживляють ся як випасові лошаки. Треба тільки замкнути кліну безпечности, се-б то пожити який час молодому розпусникови поздержливо, зараз починає ся страшний несупокій, зворушенє, яке при штучних умовах нашого товариського життя проявляє ся опісля влюбленєм. Вєї наші любови та женитьби викли-

кують ся по найбільшій частині вибагливою їдою. Вам се дивно? Навпаки дивуватись приходиться ся, що ми сего не завважуємо. В моїм селі сього року на весну робили селяне при насинах залізної дороги. Вам звісна звичайна їда нашого селянина: хліб, квас, цибуля — він черствий та здоров від того при легкій щільній роботі. А піде він на залізну дорогу — то харчі в нього: каша, фунт мяса. Але за се він працює 16 годин тачками обладованими трицятьма пудами тягару. І йому се як раз. А ми, що їмо по два фунти мяса дичини та вживаємо всяких розгріваючих страв та напійків — куди се в нас йде? На зміслові ексцеси. І як їде воно тамтуди — а кляна безпечности відчинена, то все в порядку. Але примкніть клян, як я її примикав на час, сейчас являє ся зворушене, яке перенушене крізь призму романів, повістей, стихів, музики — крізь пусту розкішну обстанову нашого, життя, зроджує сейчас залюблене чистісінької води.

І я залюбив ся, як усі залюблюють ся. І все появилось на зверх і одушевлене і поважане і поезія. А в суті річи сю мою любов цілу устроїли мамуня та швачка. Не будь плаваня чайкою, не будь швачок із їхніми таліями і т. и., а моя дружина нехай би сиділа дома одягнена в неаугарний капот, я не був би залюбив ся і не були би зловили мене.

VIII.

Возьміть іще на увагу, як той наш світ лукавить. Себ-то, як то наші подружя устроюють ся, може природно? Підросла дівчина, треба її дати за муж; се видає ся зовсім простим, коли дівчина не страхополох, та коли люди трапляють ся, що взяли-б її. А прецінь не так! Тепер починає ся нове дурець. В давнину, бувало, підросте дівчина, родичі, що краще знали життя, що не уносили ся хвилевим залюбленем, а її люблячи не менш за себе — устроювали подружжя. Таке водило ся та водить ся у всьому людстві, у Китайців, Індійців, Вісурмен, у наших народі, таке водить ся в людському роді що найменше в 0.99 його частині. Лиш 0.01 або й менше нас розумників, придумало, що се не як слід і видумало нове. А що-ж се такого нового? А се нове, що дівчата сидять, дожидають та думають, і не осміляють ся сказати: любчику, бере мене, мене, не її, гляди, які в мене плечі і т. и. — А ми мужичини походжаємо, приглядаємо ся. І при сьому балакаємо про права жіночі, про свободу жінок як здобуток науки.

— А що-ж робити? спитав я. — Що-ж, хіба нехай би жінки освідчали ся? —

— Або я знаю, що і як? Але на мою думку, як має бути рівність, так нехайже буде. Коли рішено, що старосвітське сватанє понижає, то сей спосіб тисячу разів гірший. Там бодай рівні права, рівні шанси, а тут жінка — просто невільниця на базарі, а що вона не може згодити ся бути невільницею, і не може також сама освідчуватись, починаєть ся друга ще плюгавіша брехня, що називаєть ся часом "вийзидити в світ", часом "весело забавляти ся", а воно ніщо инше, як лови на судженого. Скажіть по лиш якій мамуні або й самій дівчині, що в неї лиш тільки роботи, щоб зловити судженого, — Господи, що за страшна обида! А справді в них лиш тільки роботи. А що найстрашніше, при такій роботі придбати цілком молоденьких, бідних, невинних дівчаток. І коли-б се бодай отверто робилось. А то все мана. Ах, походженє видів, яке се цікаве! Ах Лілі вельми інтересуєть ся маларством! А ви будете на виставі? Там так багато можна навчитись. Поїдемо може на прогулку "тройкою"? Будете в театрі? А симфонія? Правда, просто розкіш? Моя Ліза просто до безумства любить музику. А ви задля чого не той-ж думки?

А думка одна тай одна: бери, бери мене, мою Лізу! Ні, мене! Бодай стрібуй!" —

IX.

— Чи ви знаєте сю власть жіноцтва — перебив він собі нагло, — під якою стогне увесь світ, — все від сього іде. —

— "Як то, власть жіноцтва"? — поспитав я. — "Всі парікають на се, що вони не мають ніяких прав, що вони пригнетені".

— То-ж то й є, — підхопив він. — Те-ж саме, про що хочу говорити, воно-ж і подсиє те незвичайне явище, що з одного боку зовсім правда, се, що жінка принижена до найнижшого ступня, а з другого боку, що вона має в руках власть. Зовсім таке, як із Жидами. Як вони своєю силою гроша відплачують за свій гнет, так і жінки. "А ви хочете, що-б ми були лиш крамарями? Гаразд, ми крамарі заволодіємо вами" — кажуть Жиди. "А ви хочете, що-б ми були тільки предметом змисловости? Гаразд, ми як предмет змисловости поневолимо вас," — кажуть жінки. Не в сьому недостача прав жінки, що вона не може голосувати або судити. Сї функції, се ще не права для них, але се, щоби в поло-

вих зносинах зрівнятись із мущиною, здержуватись від нього, вибрати його собі по своїй волі, а не лише бути вибраною. Ви кажете, що се гідко. Гаразд. То-ж пехай і мущина не має сих прав. Тепер же в жінок нема того права, яке мають чоловіки. І ось, щоби нагородити його собі, вона ділає на змисловість чоловіка, та змисловістю так поневолює його, що він тільки формально вибирає, а властиво вибирає вона. А заволоділа вона раз сим способом, надуживає його та здобуває собі страшну власть над людьми.

— Та на чім-же оснований ся страшна особливна власть? — поспитав я.

— На чім? Всюди, у всьому. Перейдіть ся лиш по магазинах більшого города. Там міліони людської праці. А поглядіть, чи на девять десятих найдете там що для потреби мущини? Всеї розкоші життя вимагає жінота та піддержує її. Перегляньте всі фабрики. Велика їх частина фабрикис безхосенні дрібниці для прикраси жіноцтва. Міліони людей, цілі покоління гинуть у сій каторжній праці на фабриках виключно для жіночих примх. Жінки, як цариці, держать у неволі тяженької праці девять десятих людського роду. А все тому, що їх понизили, що їх лишили рівних прав із мущинами. І ось вони мстять ся дравованснм нашої змисловости, та ловлять нас у свої сітї. Так, так, все йде із сього. Жінки утворили з себе таке знарядє дравованя змислів, що молодий ба навіть старий чоловік не годен із ними поводити ся спокійно. Глядіть на жінку з народа в святочний день, і на наших підчас балів та вечериць. Вона чує свою силу, се можна визнати по її торжественній усмішці. І ось лиш тільки підійшов молодий хлопець ід жінці, вже пропав, вже отуманів як від дивдерева. І давнійше робилось мені завсїди якось ніяково, ба й моторошно, як я бачив причепурену жінку і бабу в червоній хустині та підшитих спідницях, або нашу даму на балі, але тепер мені просто страшно, я просто вижу щось грізного для людей та протизаконного і аж хочу кликнути поліції, що-б усунула причину небезпеки. І се все не штуки. Я вірю, що прийде час і може бути в недовзі, що люди порозуміють се та стануть дивуватись, як могла істнувати суспільність, в якій допускались такі події, що порушують суспільний порядок, як отсі, що просто визивають змисловість: принадливі туалети наших дам. Се-ж усе одно, що розставити сільця по всіх місцях до прогульки, по всіх доріжках... а може й гірше.

Х.

Так і мене зловили. Я, як то кажуть, залюбив ся до нестями. Не лиш її зображав я собі вершиком досконалости, але й себе за час сего женихана вважав такою-ж досконалою людиною. Мабуть нема на світі такого гільтає, який шукаючи не надібав би інших гільтаїв, в якому небудь напрямі гірших за себе, та який ізза того не міг би найти причини згордіти та вдовольватись собою. Так і я: оденив ся не з грішми — про яку небудь користь її думки в мене не було — не так як більшість моїх знайомих женилась ізза грошей або звязий; я був багатий, вона бідна. Се одно; а друге, чим я чванив ся перед собою, що інші женились із наміром дальше жити в многоженстві, як жили до шлюбу; як постановив собі твердо, держатись після вінчана лиш своєї дружини, та через те вже не було границі моєї гордості перед самим собою. Я, свиня плюгава, зображав себе ангелом. Не довго тревало мое жениханє. Без сорому я не годен нагадати собі сих часів. Що за огидь! Звісна річ, любовю вважають щось духового, не зміслового. То-ж коли любов річ духова, то єї духові зносини повинні виражатись відповідними словами, бесідами, розговорами. Того всього не було. Страх, як тяжко було нам завести розмову, коли ми оставались на самоті. Яка се була Сизифова робота! Що лиш видумаси, що сказати, скажеш, знов мовчи, придумуй. Ба й не було об чім балакати. Все, що можна було сказати про житє, яке нас чекає, як у ньому устроїмо ся, про пляни на будуччину — вже сказало ся, а що-ж дальше? Звісно, коли-б ми були звірятами, то знали би, що не потребуємо говорити, а тут навряд говорити треба і нема про що, бо про те, що думалось, не дозволено говорити. А до сього ще сей плюгавий звичай конфеток, грубе лакімство до солодоців та всі приготуєня до вінчаня; ніщо лиш про квартиру, спальню, постіль, халати, біле, туалети. Ви-ж розумієте, що коли женять ся по правилам "Домостроя", як говорив сей старовина, то подушки, приданє, постіль — се все складові часті самого святаго тайнства. — Але в нас, на десять таких, що женять ся, ледви один трафить ся, що не то, що не вірить у тайну (вірить або не вірить, менше про се), але не вірить у се, що обіцєс, а на сотку мушци, ледви один є такий, що вже перед тим не женив ся, з пятьдесят ледви один, що не готовить ся на будучє зраджувати свою дружину, а більшість глядить на їзду до церкви як на особлившу умову володіня звісною жінкою. Подумайте, якого страшного значіня набирають при сьому всі єї подробиці. Вихо-

дить, се проста продаж. Розпусникови продають невинну дівчину та надають сій продажі як найпринадійшій вид.

XI.

Так усі женять ся, так і я оженив ся. Та коби то молоді люди, що мріють про медовий місяць, знали лишень, яке розчароване їх чекає. І розчароване завсїди. Але-ж чому всі вважають потрібним се скривати? Як я був у Парижі, залюбки ходив приглядати ся усяким видовищам. Раз пішов я оглядати жінку з бородою і водну собаку, як оголошували. Показалось, що се не було ніщо иньше, як мушник в жіночому одязі декільте і пес засунений в шкуру з морського коня та плаваючий у ванні з водою. Не було в сьому нічого цікавого, та коли я вже виходив, то власитель видовища випроваджав мене вельми чемно і звертаючись до публіки при вході вказуючи на мене, так захоплював: "Поспитайте в сього добродія, чи не варто оглянути; прошу заходьте, лише по франкови від особи". Мені якось ніяково було сказати, що не стоїть оглядати, а власитель мабуť числив на се. Так то очевидно буває і з сими, що досвідчили вже всього плотаства медового місяця, а преї-ж иншим не вважають ся відслонити очий. Я також не відслонював очий нікому, але тепер не виджу причини, чому-б не мав говорити правди. Медовий місяць зовсім не представляє собою ніяких розкошій, противно чоловікови робить ся вельми ніяково, кучно, гідко, ба навіть жалісно, а передоєм нудно, неказано нудно. Се щось у роді того, що відчуває молодий хлопець, коли учить ся курити. Його нудить, слина їхас ся до горла, а він на силу проковтує її та вдає, що йому се зовсім приємно. Присмиєть від куреня, так як і від сього, коли є яка, то аж згодом приходить; тому треба, щоби молодята вперед навикли до сього налогу, коли хотять відтак відчувати присмиєть.

— Як то налогу? — спитав я. — Ви-ж мабуť говорите про річи зовсім природно-людські.

— Природно-людські? — сказав він. — Природно-людські? Ні, навряд, я скажу вам, що прийшов до пересвідчення, що се зовсім щось неприродного. І до такого пересвідчення прийшов я, знищена, зіпсована людина. А що би то було доперва, як би я не був розпусником? Для дівчини, для всякої невинної дівчини, се в таким степені неприродне, як для дїтий. Моя сестра виїшла за муж дуже молодою, за чоловіка двічі старшого від неї і розпусника. Я нагадую собі, як ми всі наляка-

лись, коли вже першої ночі по шлюбі утікла від нього, бліда, з сльозами в очах та в судорогах на всьому тілі і говорила, що вона за ніщо в світі не годна сказати, чого він від неї хотів. Ви кажете, се природно-людське? Істи, се річ природна. Ість ся від самогo початку, приємно, легко, та нема чого соромити ся а се й гидке і соромне і болісне. — Ні, ні, се неприродне. І — я пересвідчив ся — дівчина невинна бажає одного — дітий. Дітий — так, але не чоловіка.

— Як се, — сказав я здивований, — а якже-ж продовжав би ся рід людський?

— А по що йому продовжати ся? — нечаяно відповів він.

— Як по що? Инакше нас не було би на світі.

— А чого-ж нам бути?

— Як то чого? Щоби жити.

— По що жити? Та-ж звісно, Шопенгавер, Гартман та всі буддисти кажуть, що як раз у сьому щастє, щоби не жити. І се справедлива думка, що людське щастє лежить у сьому, щоби себе обернути в нівець. Лиш вони трохи инакше виражують ся: вони кажуть, що людському родови треба самому себе нищити, щоби спастись від терпіння, що мета людства, нищити себе. Се неправда. Метою роду людського не може бути охоронене себе від терпінь через самозниценє, бо-ж терпіння — се наслідки діяльности; мета діяльности а чейже не може ґрунтуватись на нищеню її наслідків. Метою як людини, так і людства — щастє. Для досягненя-ж щастя людськості даний закон, який треба сповнювати. А сей закон: з'єднанє людськості. Тому з'єднаню входять у дорогу пристрасти. Із пристрастий найлютіїша, полова, тілесна любов і тому, коли знищать ся, пропадуть пристрасти і остання з них, найсильніїша, полова любов счезне, тоді настане те з'єднанє, людскість сповнить закон і вже не має ніякої підстави на істнованє.

— Ну, а коли се стане ся?

— На се-ж є кляна безпечности. Що закон іще незвершений, на се знаком істнованє тілесної любови. А поки вона ще є, існує, то її наслідком являє ся нове покоління, яке спроможне закон сповнити. А не звершило його воно, то звернуть иньші покоління — і так доси, доки все не звершить ся. Коли-ж звершить ся, тоді наслідком самогo-ж сього звершеня оберне ся в нівець, счезне з лица землі і людський рід. Бо коли має настати з'єднанє людськості, то годі собі тоді представити житє, бодай таке житє, як ми його розуміємо.

XII.

— Дивна теорія, — сказав я.

— Що-ж тут дивного? Всі релігії навчають, що колись прийде копець світа, те саме потверджують досліді науки і знаня. Що-ж особливого, що й з етики виходить те саме? "Могій вмістити, да вмістить" сказав Христос. І я се розумію так, як він се сказав. Длятого-ж, щоби між людьми існувала мораль у полових відносинах, треба, що-б вони ставили собі метою повну чистоту. В стремління до чистоти чоловік наде, а з того виходить подружжє моральним, але коли чоловік, як то діє ся в нашій суспільности, стремить уже просто до тілесної любови, то хоч-би він її прибрав і в мнимо-моральний вид подружжя, буде се лишень дозволом на розпусту з одною, буде все лишень неморальним житєм. Завважте лишень, як у нас значені понятя, коли чоловіка в найщасливійшій його положеню, себ-то свобідного, безженного, вважають чимось сьмішним та спочувають йому. Найвишого ідеалу, найпочетнійшого положеня жінки, себ-то бути чистою, дівою-весталькою, — в нашій суспільности лякають ся, та глумлять собі із нього. Кілько-то, кілько молодих дівчат приносять свою невинність у жертву сему Молохови думки: вийти замуж хоч-би й за гульвісу, щоби лиш не бути старою дівкою, себ-то висшим сством. Зі страху, що-б не стати тим висшим сством, вона губить себе.

Але тоді я сього не розумів, не розумів, що слова свангелія про се, що сей, хто глядить на жінку жадібним оком, вже вчинив перелюб із нею, відносять ся не лиш до чужих жінок, але особливо та головню до своєї питомої дружини. Я не розумів сього і думав, що сей медовий місяць та мої вчинки в сей-же медовий місяць дуже гарні, що вдоводити похотям зі своєю дружиною щось зовсім гарного. Зрозумісте, що ачей єї від'їзди, ся самота в двійку тільки із нею, на які молодята відиравляють ся з позволеня родичів, — се-ж ніщо инше, як дозвіл на розпусту. Я не добачував тоді в сьому нічого гидкого ні соромного, та з очікуванем великих радощів яв проводити сей медовий місяць. І розумів ся, мої очікування не сповнювались. Та я вірив у медовий місяць, і за всяку ціну старав ся урядити собі його. А чим більше намагав ся, тим менше удавало ся. Цілий час робило ся гидко, соромно, нудно. А в педовзі почало робитись і кучно і докучливо.

Третьої чи четвертої днини застав я її знудженою; я став питати

від чого, яв обнімати, що на мою думку було всім, чого вона від мене могла собі бажати, а вона відсунула мою руку та заридала:

— Чого? Вона не зміла назвати причини, але їй було й даліше тяжко, нудно. Мабуть її змучені нерви підказали їй правду про гидкість наших зносин, але вона не зміла цього вяснити. Я дошгував ся даліше, а вона відповіла, що їй тужно за матір'ю. Мені видалось, що се неправда. Я став захищувати її, не згадуючи ніщо про родичів. Я не порозумів, що вона просто так посумніла, а родичі, се лише викруг. Вона не слухала мене. Я назвав її вередливою і поглумив ся над її сумом. Нараз слізки десь теть у неї поділись і вона почала найбідкішними словами закидати мені егоїзм та жорстокість. Я поглянув на неї. На її лиці малювалась одна злоба і то звернена на мене. Я не в силі висказати вам цього ляку, який мене переїмив, коли побачив се. Як се? Що се? — думалось мені. — Любов — звязь душ і замість цього ненависть до мене? До мене! Що се такого? За що? Се неможливе! Се не вона! Я силував ся її втихомирити, та натрапив на таку тверду стіну зимної їдкої ненависти, що не вспів оглянутись, як роздразнене обхонило її мене і ми взаїмно наговорили собі кошицю неприємностей. Вражине сеї першої сварні було страшливе. Я називав се сварнею, але воно не було сварнею, се було дин виявлене тої пронасти, яка в дійсности ділила нас від себе. Із задоволенем змисловости охляла любов і ми одно проти одного станули в своїм дійснім виді, себ-то станули проти себе два егоїсти цілком собі чужі, що бажать один коштом одного використати як найбільше вдоволення. Се, що я називав сварнею, було дійсно станом наших взаїмних відносин, який приходив із заником змисловости. Я тоді не піймав, що сі зимні та ворожі відносини були нашим нормальним станом, не піймав цього тому, що сі ворожі відносини в перших часах скоро знов затерлись завдяки на ново збудженій змисловости, себто любові. І я думав: посварились, тай помірились і більше не бути цьому. Ага. Того-ж таки першого медового місяця, скоро повторив ся період переситу, ми знов остогидли одно одному і виїшла друга сварня. Друга сварня поразила мене ще гірш першої. Так отже перша не була випадком, похибкою, але воно таки так має бути, і так буде далі, думав я. Друга сварня поразила мене тим більше, що вона скоїлась із неможливої причини. Якось почалось воно із за гроний, яких я жіноці ніколи не жалував, ні не міг жалувати. Нагадую собі лишень, що вона так якось штудерно закрутила справою, що буцім то якась там моя замітка

показалась виразом моєї жадоби зананувати над нею та через гроші, на яких я ніби то оснував своє виключне право. Вийшла історія просто дурна, непотрібна, що ніраз не одвічала ні моїй вдачі, ні її.

Я роздразнив ся, почав її дорікати за неделікатність, а вона мені, і почалось знов те-ж саме. Я доглянув у неї ту-ж саму попередню ненависть і в словах і в виразі лиця і в очах. Пригадую собі, я сварив ся з братом, із друзями, з батьком, та ніколи між нами не являлась така особливна ідеа злоба, як у сім випадку. Але згодом знов десь сховалась ненависть перед любовю, розумість ся, змисловою, і я ще себе потішав, що сі дві сварні були лиш похибками, які дадуть ся направити.

Та ба, прийшло до третьої сварні, ба й де далі до четвертої і мені стало ясно, що не похибка, а що воно так має бути тай буде; я вже не лякав ся, я тільки дивувався одному, чому як раз я, один так недобре, так невідповідно до свого, чого надіяв ся, живу з подругою, чому таке не лучас ся в інших подружжях? Не знав іще, бачите, що воно таке-ж саме у всіх подружжях, та що се їхнє таке виімкове лихо; але виімкове, на їх думку, лихо вони скривають старанно не лиш перед чужими, але й перед собою, як яку соромну слабість, до якої не личить і самому собі признавати ся. Таке скоїлось і зі мною. Почалось у перших днях, та з кождим днем росло і ставалось прикрійше. Я в перших тижнях почув у душі, що зловив ся, що вийшло не те, чого ожидав, що оженитись не лиш нещасте, але щось дуже прикрого; та як усеї, так і я не хотів перед самим собою признати ся, (я і доселі не признав би ся сам собі, колиб не конець) і таїв не лиш перед чужими, але й перед собою. Тепер дивую ся, як я не запримітив свого властивого положеня. Се-ж можна було запримітити вже ізза свого, що сварні починались із таких причини, що, коли скінчилились, годі було розчовнати, з чого почали ся. Розум не міг ніяк причини підібрати для свого постійного ворогування. Як се бував у весело жартливої молодіжки, що не годна придумати щось сьмішного, щоби було з чого сьміяти ся та сьміє ся зі свого власного сьміху, так і ми, не годні придумати причини для своєї ненависти, ненавиділи одно одного просто для того, що в душі така взаїмна ненависть була. А ще прикрійше виходило, що нераз годі було придбати притоки до примиреня.

Иноді були се слова, поясненя, навіть сльози, але иноді — про се буду завсїди згадувати з відразою — після найострійших слів із обох

бонів, — нараз мовчанка, погляди, усмішки, поцілуї, виясненя. — Тьфу! плюгавство! — як я міг не заримічувати тоді всеї сеї огиді...

XIII.

— Всіх, всіх, і мушци і жінок, виховують в якімось богобоязливім поважаню для сього почуваня, яке ми звичайно називасмо любовою. Я з діточих літ підготовляв ся до того, що-б залюбити ся, і залюблював ся цілий свій молодечий вік та тіпив ся з того, що закоханий. В мене виюли, що се найбагородійше та найвише почуванє на цілїм сьвітї — влюбити ся. І ось, приходить у кінци се дожджанє почуванє, чоловік віддає ся йому цілий. Аж туг і мана — в теорїї любов, щось ідеального, високого, а в практиці воно щось такого поганого, свипського, про що навіть говорити стидно та мерзко. А коли воно таке, то-ж і так треба його називати. А люди навряд, притворяють ся, та соромне і мерзке зовуть гарним і високим. Буду говорити просто, правдиво та коротко.

Які були перші знамена моєї любови? А такі, що я віддавав ся звїрським похотям, та не лиш не соромив ся того, а ще й чванив ся, що здібний до сих фізичних огид, а при сьому зовсім не думав не лиш про її житє духове, але також і про фізичне. А дивував ся, з відки брала ся обопільна пехіть у нас? Справа-ж цілком ясна. Пехіть була просто протестом людської природи проти звїрської, яка придавлювала людську. Я дивував ся, чому одно одного ненавидимо? А воно й не могло бути инакше. Ся ненависть не була нічим иньшим, як взаїмною ненавистю спільників злочину і за підмову і за участь у сьому-ж злочинї. Яке-ж не злочин, коли вона бідна заваготїла вже в чернім місяці, а наші плюгаві зносини трївали дальше. Ви думаете, що я покину дальше оповіданє? Ні, ні! Я оповідаю вам усе, як то прийшло до того, що я вбив її. Дурні! Вони думают, що я вбив її тоді ножем, пятого жовтня. Я не тоді вбив її, але далеко скорше, зовсім так, як вони тепер убивают, всі, всі. Ви знаєте, в нашїм сьвітї удержуєть ся загальна думка, що жінка дає мушинї осолоду (і мабуть навпаки, але я сього не знаю, я знаю своє). *Wein, Weiber und Gesang*, співають загалом поети. Жінка з вином і піснями. Але що там, пригляньтесь усїй поезїї, маларству, різьбі, почавши від пісок Пушкіна і голїх Венер та Фриц, а побачите, що жінка — сє всюди предмет роскоші: вона така-ж і на коминї і на Грачевнї і на двірськїм балю. І завважте сю чортову хитрїсть: ну плюгавство так би і знати, що плюгавства, що жінка солодкий ку-

сочок. Ні, давно запевняли лицарі, що вони боготворять жіноцтво (боготворять, а все-ж глядять на нього, як на предмет розкоші). Тепер знов запевняють, що поважають жінок; одні уступають їм місце, піднімають хустинки, другі признають їм право зайняти становища, навіть участь у правліню і т. и. Те все для жінки роблять, а погляд на неї завжди один. Вона предмет розкоші. І вона знає про се. Се-ж справжня неволя. Та-ж неволя не що иньшого, як користуване працею иньших. І тому, що-б неволі не було, треба, що-б люди не бажали користуватись працею иньших, що-б се користуване вважали гріхом, соромом. Люди лиш змінюють зверхню форму неволі і устроїли так, що вже не можна торгувати рабами на ринку, а не бачать, ба й не хочуть бачити, що неволя як була так і є, бо люди так само-ж люблять і вважають чимось гарним та справедливим користуватись працею иньших.

А доки вважають се чимось гарним то завжди найдуть ся люди, що будуть дужні та проворнійші за других, що зуміють се вчинити. Таке-ж саме і з еманципацією жінок. Неволя жінки оснований ся в сьому, що люди бажать користуватись жінкою, як предметом розкоші і вважають се чимось путнім. І ось освободжують жінку, дають їй всякі права такі, як муццинам, але рівночасно далі дивлять ся на неї, як на предмет розкоші, так виховують її і в дитинстві і в товариській житю. І так вона остаєть ся на завжди приниженою невольницею, а муццина паном-розпусником. Так, як для знищення невольництва треба, щоб думка загалу вважала ганьбою користуване працею иньших людей для свого вдоволення, так і для освободження жінки треба, щоб думка загалу вважала ганьбою дивитись на жінку, як на предмет розкоші. Еманципація жінки не на курсах і не в палатах, але в спальні. Так, із prostitucією боротись не в домах розпусти, але в сінях. Визволюють жінку на курсах і в палатах, а глядять на неї як на предмет розкоші. Навчіть її, як то вона у нас навчена, так на себе саму глядіти — а зістане на завжди низшим севом. І вона або буде при помочи ледачих лікарів недопускати до запліднення, себ-то стане справжньою проституткою, або, що частійше лучає ся, буде хиріти, стане істеричною, нещасливою, як се инакше і не можливо при неможливости духового розвитку.

— Але чому? — спитав я.

— От се-ж то і дивно, що ніхто не хоче знати сього, що повинні докторі і знати і проповідувати, а про що вони як раз мовчать. Муццина хоче тільки зазнавати розкоші, а не хоче знати закона природи —

дїтїй; але дїти являють ся і стають перепоною для постійного зазнавання розкоші, та чоловікові, що бажає лишень розкошів зазнавати, приходять ся придумувати спосіб усунути сю перепоу. І ось придумали три способи. Перший — по рецепті ледачих лікарів, зробити жінку калівою тим, що для жінки завсїди було і є нещастем, — безплідною, тоді він може спокійно і постійно уживати; другий — многоженство, не чесне, як у магомеданців, але низьке, підле, наше європейське, повне ложі та обману; — третій спосіб, навіть не спосіб, але просте, грубе порушене законів природи, якого допускають ся всі чоловіки в народі і більшість чоловіків у так званих чесних сім'ях. Отак жив і я. Ми не дійшли ні до Європи, до Парижа, до "Zwei Kinder-System", ні до Магомеда і свого нічого не придумали, бо й не думали про се. Відчуваємо, що щось воно не гаразд і сюди і туди, і сімю мати хотіли-б, але-ж дикі погляди на жінку тіж самі і виходить іще гірше.

Жінка в нас мусить бути в однім часі і матір'ю і мамкою і любовницею. А сил дасть-Біг. І звідси в нашій верстві істерія і нерви, а в народі епілепсія. Завважте лиш, у дївок не лучають ся епілептичні припадки, лиш у баб, і то у таких, що живуть із чоловіками. Ясна річ від чого, і ось від того упадок духовий і моральний у жінки, а за тим її понижене. Та-ж тільки подумати, яке то справжнє чудо з жінкою робить ся, коли вона вагітна або кормить. Росте се, що замінить нас, будуча генерація. І те святе діло нарушає ся — — — чим же? Гідко подумати. А розправляють раз-у-раз про свободу, про права жінки. Се так само, як-би люди відживляли людей полонених для з'їдження, а рівночасно запевнювали, що вони піклують ся про їх права та свободу.

Все се видалось мені новим і сильно зацікавило мене. — То як же се? Коли так, сказав я, то виходить, що жінку любити можна всього раз на два роки, а чоловік...

— А чоловік не може обійти ся, — підхопив він. Так, так, завіряли нас любі жреці науки. Я казав би їм, сим мудрагелям, сповняти повинности сих жінок, без яких, на їх думку, чоловік не годен обійти ся; не знати, якої-б вони тоді запіяли. Вмовте в чоловіка, що йому годі обійти ся без горівки, тютюну, опіюма, — і він справді без того не обійде ся. Виходить із того, що Бог не розумів того, що потрібне, і для того не поспитавшись уперед у мудрагелів, все кепсько устроїв. Посмотріть самі, якось кінці не сходять ся. Вони рішили, що чоловік потребує, що не годен обійти ся без задоволення своїх похотів, а тут зов-

сім непотрібно змішалось роджене та годоване дітий, що лиш перешкоджають сьому вдоволеню.

— Ну, а як-же, що-ж робити? Треба звернутись до тих-же мудрагелів, най вони поведуть діло, як слід. Вони-ж і справді придумали. Ах, коли-ж уже раз облуда сих дурисьвітів виїде на яв! А вже остання пора! До чого те вже дійшло: розум тратять, стріляють ся, а все з сього. І як же инакше має бути?

Звірята, здасть ся, що знають, що потомство продовжує їх рід і придержують ся певних правил закона в сім згляді. Тільки чоловік тих законів не знає, чи не хоче знати. Та лиш тим турбуєть ся, щоб узяти як найбільше розкоші. І хто-ж се такий? Цар природи, чоловік. Може й ви завважили сю обставину. Звірята сходять ся лиш тоді, коли можуть розвести потомство, а плюгавий цар природи завсідни, аби лиш приємно. І сего мало ще, він підносять се малпяче занятя до значіня жемчуга сотворіня, до любови. І в імя сеї любови, себ-то пакости, губить що? Половину роду людського. Із усіх жінок, що повинні би бути помічницями в піднесеню чоловіка до правди і добра, він, в імя свого вдоволеня, робить їх не помічницями, але ворогами. Погляньте лиш, що всеюди здержує стремління людськості вперед? Жінка. А чому-ж вони такі? Як раз задля того.

XIV.

Справді, чоловік багато гірший від скотини, як що не живе по людськи. І таким був я. Що-ж найгіршого то се, що живучи таким гідким житєм, я вмавляв в себе, що не вгацяючи за иньшими жінками веду чесне родинне житє, що я чоловік моральний, та ні в чому не винен, а наколи в нас виходять непорозуміня, то винна вона, її вдача. А винною була розумість ся, не вона. Вона була така самісінька, як вони всі, бодай, як більшість їх. Її виховали по вимогам становища жінок у нашій верстві, як виховують ся без виїмка всі жінки наших висших верств і як инакше не можуть виховуватись. Як то часто доводить ся чути та читати всякі думки про невідповідну систему вихованя жінок, та проєкти, як би її, сю систему змінити! Але се пуста балаканина. Вихованє жінок опирає ся на правдивім, а не фальшивім погляді про їхне призначенє. Відповідно до поглядів нашої суспільности призначенє жінки головню в сьому, що-б давати мушці розкіш, і так як раз її виховують.

Від молодости її вчать лише цього, чим вона може піднести свою привабливість. І всіх дівчат лиш про се приучують думати. Як колись крипаків так виховували, щоби вміли панам своїм годити, і не могло бути инакше, так і всі вони, наші жінки так виховують ся, що-б уміли д'собі приваждувати мушци і се не може бути инакше. Ви може скажете на се, що се дотичить тільки зле вихованих дівчат, яких у нас згїрдно звичайно називають панянками, та що є друге серйозне вихованє — гімназия, — навіть класична — поліжництво, медицинські і иньші курси. Але се неправда. Всякі роди вихованя, які-б вони й не були, мають на меті брати в полон мушци. Одні беруть їх в полон музикою і кучериками, а другі ученістю і горожанською відвагою. Се одинока ціль, і иньшої не може бути, бо иньшої нема, ціль, мушцину принадити, щоби відтак заволодіти ним. Чи ви годні собі зобразити жіночі курси і жіночу ученість без мушцини, се-б то, що вони будуть учені, а мушцини про се не дізнають ся? Я не годен цього. Ніяке вихованє, ніяке обраованє не в силі цього зміинити, поки в жінки найвисшим ідеалом буде подружє, а не дівочтво і свобода від змисливости. Доселі вона буде невольницею рабою.

Адже-ж вистанє лиш подумати про умови (дарма, що вони загальні), в яких виховують наших панночок, щоби не то не дивуватись розпусті, яка царює посеред жіноцтва висших верств, але навряд, що-б дивуватись, що сеї розпусти ще так мало. Подумайте лиш, від початків дитинячого віку одяги, причепурюваня, чистота, грация, танці, музика, читанє поезий, романів, спів, театри концерти яких або слухають, або й беруть у них чинну участь. До цього фізична безчинність, ніженє тіла та їда солодка та товста. Звісно, ми цього всього не знаємо, бо воно все перед нашими очима гарненько укриває ся, що переживають сі бідні дівчата від хвилі розбудженя в них змисловости. На десять девять їх страшенно мучить ся в період першої зрілости і опісля, наколи до двадцяти літ не лучить ся вийти замуж. Звісна річ, ми цього не хочемо видіти, але в кого є очи, сей бачить, як більшість сих бідачек зворушена сею притасною (добре ще, як притасною) змисловістю, як їм ніяково до діла взяти ся, як вони оживають тільки при мушцинах. Все житє сходить їм лиш на приготованя до кокетничаня і на самім кокетничаню. При мушцинах вони оживляють ся над міру, починають жити змисловою енергією, але лиш мушцина відійде, вся енергія счезає і житє кінчить ся. І се не лиш при якімсь звісним мушцині, але при вся-

кім. Лише щоби той мушнина не був надто гідкий. Ви скажете: се ви́мок. Ні, се правило. Тільки в одних дівчат се виступає сильніше у других слабше, але всі вони цілковито не живуть своїм життям, лиш у залежності від мушнина. А нема його, всі вони однакові і не можуть бути неоднакові, бо-ж найвищим ідеалом їх усіх, як дівчат, так молодниць: принадити до себе як найбільше мушнина. І звідси то в них нема сильнішого почування, чим се жіноче — не скажу — ледарство, а звірячий інстинкт усякої саміці, прикаджувати ід собі можливо найбільше самців із тим, що-б мати можливість вибору. Таке водить ся і з дівчатами, таке і з замужніми. Поки дівчиною, потрібно її сього задля вибору; за мужем задля володіння чоловіком. Одна обставина, яка вкорочує се стремління або придавлює його, се діти і то тоді, коли жінка — не каліка себ-то, коли сама кормить. Але тут маєте знов докторів.

Моя жінка, що хотіла сама кормити і дальше такі кормила пятеро дітей, при першій дитині щось не домагала. Сі доктори, що її роздягали цинічно і оглядали на всі боки, за що я ще мусів дякувати і добре платити, сі любі доктори дошукались, що їй не можна кормити і вона в перших часах була позбавлена свого одинокого способу, який міг її висвободити від кокетничаня. Кормила мамка, себ-то ми покористувались нуждою та темнотою бідної жінки, заманили її від її дитини до нашої і за се прибрали її в кибалку з гальонами.

Та не в сьому діло, а в тому, що підчас того, як вона була вільна від вагітності і кормлення, в ній проявилось із особлившою силою жіноче кокетство, яке на час було заснуло. І в мині відповідно сьому в більшій мірі проявились муки заздрости, яких я її перше зазнавав, але в далеко слабшій мірі.

XV.

Так, заздрість, се ще один із секретів подружжя, про який всі знають, але її який всі щільно таять. Окрім загальної причини ненависти між чоловіком і жінкою, яка міститься у спільній участі в оплюгавленню людського ства та ще інших причин, жерелом безнастанної гризні в подружжю є ще взаїмна заздрість. Але після взаїмного порозуміння, порішено її тайти перед усіма і таять. Знаючи про се, всякий для себе є такої думки, що се лиш його особисте лихо, а не лихо загалу. Таке було й зі мною. Воно-ж так і мало бути. Заздрість мусить існувати в подружжю, в яким чоловік і жінка між собою живуть неморально. Коли

вони обоє не всилі пожертвувати своєю приємністю для добра дитини, то обоє справедливо думають, що вони ніяким робом не пожертвують своєю приємністю для — не скажу — добра або спокою чийого (бо-ж можна так гринити, що ніхто не запримітить), лиш для власної совісти. Обоє гаразд знають одно про одного, що ні в нього, ні в неї нема сильних моральних перенон до зради. Знають се для того, що між собою раз-у-раз нарушають моральні вимоги і задля того одно одному не вірять, одно за одним наглядас.

— Ах, яке се страшне почуте, ся заздрість! Я вже не кажу про сю справжню заздрість, яка має за собою бодай яку таку основу; ся справжня заздрість болісна, та вона має й обіцяє вихід, але я говорю про сю заздрість безсвідому, яка конечно товаришить усякому неморальному подружю, яка не має ні причини, ні кінця. Ся перша, то боляк на яснах, але ся друга се — се болить сам зуб своїм неподвижним у самому коріні болем і день і ніч і знов день і ніч і так без кінця. Ся заздрість ось яка: молодий мушчина говорить із мосю дружиною, з усмішкою глядить на неї, та як мені здасть ся, обсервує її постать. Як він сьміє думати про неї, що з нею можна би навязати роман? І як вона, видаючи се, може се стерпіти? Але вона не лиш що терпить таке, але й очевидно вдоволена. Я навіть запримічую, що вона те, що робить із собою, робить як раз для нього. Та в моїй душі піднімас ся така ненависть до неї, що мені противне всяке її слово, всякий її жест. — Вона се запримічує і не знає, що й чинити та починає приборати вид рівнодушного оживленя. Я страждаю, а їй се як раз приємно, вона вельми вдоволена. І ненависть росте в десятеро, але не сьмієш їй попустити поводів, бо в глибокій душі знаєш гаразд, що справжніх причин ненависти нема ніяких. І сидиш, удаєш із себе рівнодушного, прибораси на себе навмисний вид буцим то особлившої уваги та зичливости до нього. Відтак сам на себе сердии ся і хочеш іти з кімнати геть, та полишити їх самих — і справді виходиш. Та лиш ти вийшов, а вже тебе млоїть, що там у кімнаті робить ся без тебе. Входиш знов і придумуєш якусь причину, а часом і не входиш, лиш стасиш під дверми та підслухуєш. Як вона може так понижати себе і мене та ставити кого? — мене-ж у таке підле положене підозріваня та підслухуваня! А гидь! А пюгаве скотство! А він, він! Що-ж він? Він те, що всі мушчини, що й я, як був іще парубком. Для нього се розкіш. Він навіть усьміхас ся, глядить на мене та наче говорить: "Дарма, тепер моя черга!" Ох, страшне-ж та

страшне се почуте. А яке-ж їдовите воно: вистало мені хоч раз вилити се почуте на якого-небудь чоловіка, вистало раз зазорити кого в нечистих гадках на мою дружину і вже на віки сей чоловік для мене зіпсований, немов облитий сірчаною кислотою. Лиш раз збудив я в собі заздрість до кого, а вже ніколи не в силі було відноситись по людськи до сього чоловіка. Вже завсіди, коли лиш погляну на нього, літають мені діти поперед очі моєї уяви.

Свою-ж дружину, яку я раз від разу обливав сею сірчаною кислотою, сею заздрісною ненавистю, я цілісіньку зівечив. Підчас сеї моєї безосновної ненависти до неї, я її розвінчав та з'огидив у своїй уяві. Я видумував усякі неможливі мерзості з її боку. Я підозрівав її, — аж совісно казати, — що вона, як ся царця з "тисячі і одної ночі" зраджує мене з невольником сливе на моїх таки очах та глузить ся з мене. З усяким новим нападом заздрости (я все говорю про сю заздрість) я раз від разу видавав у протерту вже вперед колію гідких підозрінь про неї: та чим раз глибше і глибше заривав ся в неї. Таке-ж саме думала й вона. Як у мене були які основи до заздрости, то в неї, що знала мого минуле життя, було їх тисячу разів більше. І її заздрість за мене була ще сильнійша. І муки, яких я зазнавав завдяки її заздрости, були цілком инші, але також вельми прикрі. А воно показувало ся ось як: живемо собі більш або менш спокійно, я навіть веселий, вдоволений; починаємо балакати про щось зовсім звичайне і вона не раз згоджує ся зі мною в предметі, в яким завсіди, бувало, згоджувалась. Та ба, де далі, я бачу, вона без ніякої підстави починає сердити ся. Думаю, що вона щось не при собі, або що їй просто неприсмно се про що балакаєть ся. Але починаємо балакати про щось иньше, виходить та сама історія, вона знов злостить ся. Я дивую ся, питаю ся, що, як, ізза чого? Вона мовчить, або відповідає коротко та зі злобним натяком на щось. Починаю догадуватись, що вся причина в сьому, що я ходив у садку з її своячкою, про яку й думка мене ніяка грішна не заносила. Догадуватись догадуюсь, але сказати якось ніяково. Як скажу, лиш потверджу її підозріння. Починаю знов питати, розпитувати. Вона не відповідає, але догадуєть ся, що я розумію, в чім діло, та ще лиш більше утверджує ся в своїх підозріннях. Що з тобою? питаю в кінці.

— Нічого. Я така, як усе, каже вона, а сама, як навіжена говорить безсильні якісь слова, яких значіне годі розібрати. Іноді терпиш, але іноді бухнеш гнівом. Тоді й вона розсердить ся, сипне на те-

бе цілим потоком лайок, та почне обвинувачувати про якісь простушки, вифантазувані її уявою. А все се доведене до остатніх границь, із плачем, зі сльозами та з утіканем із дому геть кудись. Починаєш шукати. Соромно перед людьми, перед дітьми, та що-ж діяти. Вона в таким стані, що сам чуєш, що на все готова. Вгаєш за нею, знаходиш. Минають почи повні муки. Накопець обоє з пірваними нервами після найострійших слів та обоїльних закидів утихомирюємо ся.

Так то, заздрість, ся безпідставна заздрість, се умова нашого слюбного і розцусного життя, і я цілий час нашого пожиття не переставав зазнавати її, та мучитись нею. Але були часи, коли я сю муку відчував особливо сильно. Таких періодів було два: один — після першої дитини, коли лікарі наказали їй самій кормити і кормила мамка. Тоді я був особливо заздрісний, раз для того, що жінка оказувала сей несупокій, властивий матірям, який викликає порушенє звичайного буденного способу життя, а особливо ще для того, бо бачив, як вона легко позбула ся матернього обовязку, та з сього зовсім правильно, хоч несвідомо почав заключати, що вона так само легенько готова відкинути й обовязки подружні, тим більше, що вона була зовсім здорова та не вважаючи на закази любеньких докторів, иньші діти кормила сама та й викормила їх як слід на здорових дітей. —

— Ви мабуть дуже не любите докторів, зазримітив я, завваживши, як йому всякий раз мінив ся голос і лице, коли лиш згадував, про лікарів.

— Ту не в сьому діло, чи я люблю їх, чи ні. Вони запропастили мєє життя так само, як робили се з життям цілих тисячів иньших людей, а мені годі не вязати наслідків із причинами. Я розумію те, що їм хоче ся так, як і адвокатам, як і иньшим, приходити до гроша, і я радо віддав би їм половину свого доходу і всякий иньший радо се вчинив би, коли-б порозумів, що вони діють; радо віддав би їм половину своїх маєтків, нехай би лишень не мішались у наше родинне життя, нехай би близько до вас не підходили. Я, звісно, не збирав статистичних дат, а все-ж знаю десятки таких випадків — їх зрештою тьма тьменна — в яких вони вбили то дитину ще в утробі матери, завіряючи, що мати не годна родити, а мати родить опісля зовсім нормально, то материй під видом якоїсь операції... Звісна річ, сих убійств ніхто не вважає убійствами, як не вважали убійств інквізиції, бо вважало ся загально, що се робить ся для добра людськості... І не перчислив би всіх сих злочи-

нів, яких вони допускають ся. А все-ж усі ці злочини просто ніщо в порівнянню з сею моральною гнилю матеріалізму, яку вони вносять у світ, особливо через жінок. Вже й не казати про се, що коли-б лишень держатись їхнів вказівок, то завдяки всяким заразам, люди, замість що-б мали з собою сходити ся, лучити ся, навпаки, лиш віддаляють ся одно від одного. Після їхньої науки, треба завсіди сидіти осібняком і не випускати з губ сикавки з карболовою кислотою (хоч показало ся, що се до нічого). Але й се ще не все. Головна отрута в сьому, що вони просто псують людей, а особливо жінок. Тепер уже не можна сказати: ти жисти погано, отям ся; сього не можна сказати ні собі, ні другому. А жисти погано, то причина сьому — ненормальности нервної системи і т. и. І йди, небоже, до них, вони запишуть тобі з аптеки лікарства за 35 коп. тай заживай. Не полішало, знов бери ліки, знов іди до доктора. Правда, гарна штука, нема що казати.

— Але не про се йде річ. Я говорив вам про се, що вона кормила зовсім добре дітей, та що те кормленє і пошенє дітей, і взагалі діти, утихомирювали в мнї сї муки заздрости, та за те викликували муки иньшого рода.

XVI.

— Діти приходили на світ скоро одно по однім і почалось усе те з дітьми і докторами, що звичайно буває в нашій верстві. Так, — а материя любов до дітей, се також штудерна річ. Діти для жінок із нашої верстви — не радість, не гордість, не виповненє призначеня, але ляк, тривога, вічна мука; вони просто так говорять, так думають, так і почувають. І діти для них справжия мука, не для того, що вони не хочуть родити, кормити та обходити їх; у них, у жінок сильно розвитий материнський інстинкт, (така була і моя дружина), вони готові на все, але мука задля того, що діти можуть хорувати і вмирати. Вони не хочуть родити для того, що-б надто не полюбити сих дітей, і привязавшись до них, що-б не лягались за їхнє здоровлє і житє. Для того-ж то й кормити дітей не хочеть ся їм. "Як буду кормити — кажуть вони — надто полюблю і привяжусь до малого, а що буде, як умре?" Виходить, що для них краще було би, як би їхні діти були з гутаперчі, такі щоб не могли ні хорувати, ні вмирати, і яких завсіди легко можна би направити. Ось яка путанина в головах і серцях сих бідняг! Ось чому допускають ся вони всякої погані, що-б не родити? Для того, що-б не

надто полюбити. Любов, сей найрадіснійший стан душі, виходить для них предметом ляку, чимось небезпечним. А чому воно так? А тому, що людина, коли не живе по людськи, гірша від скотини. Звісна річ, наші жінки не вміють інакше дивитись на дитину, тільки як на предмет приємності. Правда, родити болісно, але за те рученьки... Ах, рученьки! Ах, ніженьки! Ах, усміхає ся! Ах! ціле тільки! Ах, і прицокує, і тикає!... Коротко сказавши, матірне анімальне почуття, се ніщо інше, як змісловість. — Те, що ось являється нове людське ество, що має нас замінити, ані в думку не йде. Так само ні думки про се, що при християнах над дитиною роблять і говорять. Мабуть ніхто не вірить у се, а тимчасом се-ж не було ніщо інше, як натиск на значінє дитини в людськості. Покинули вірити в се, але не замінили свого нічим іншим і лишились лиш стяжечки, кружева, ручки, ніжки.. Лишив ся лиш звірячий елемент. Але діло в сьому, що у звірят нема ні уяви, ні передвиджуваня, ні роздумуваня, ні докторів, знов докторів. У курки, у корови, задупить ся курятко, згине телятко, вона поквокає, помікає тай живе дальше.

А в нас, запедуєжас дитина: а що такого? а як лічити? а де лічити? а котрого доктора кликати? а куди його біднятко везти? Ну, ну, а вмерло, ах де-ж ті ніжки, де-ж ті рученьки? До чого се все? Навіщо сі муки? Корова про се не допитуєть ся і ось задля чого діти — мука. Корова собі не зображує, і тому їй неможливо думати про се, як би то можна телятко виратувати, як би зробила те або се, і для того її горе, що зливає ся з її фізичним станом та скоро проминає, є лиш станом, а не справжнім горем, яке при неробстві та ситості росте до розпуки. В неї нема розсудку, який би питав: а нащо се? а по що я натерпілась, намучилась, налюбилась, коли вони мають умирати? Нема розваги, що казала-б, що опієся не треба родити, а коли принадково вродить ся, не треба кормити і взагалі не треба привязуватись, любити, бо буде більший жаль. А як раз так наші жінки розважують. Ось вам і виходить, що, коли людина живе не по людському, їй гіркійше чим скотині.

— А як-же то, по вашому, з дітьми по людськи обходити ся? — спитав я.

— Як? — любити їх по людськи.

— Ну, чи матері не люблять своїх дітей?

— Не люблять по людськи, майже ніколи не люблять, і для того не люблять навіть по... песьячому. Ви згадайте собі: курка, гуска, вов-

чиця — завсіди будуть для жінки недостижимими взірцями звір'ячої любови. Мало яка жінка кине ся на слона з нараженем свого власного житя, що-б відбити в нього свою дитину, але ні одна курка, ні одна воробчиха не завагасть ся кинути на пса і всяка віддасть за дитий себе цілу; жінка мало яка вчинить се. Завважте лиш: жінці — людині дана можливість здержатись від фізичної любови до дитий; сього нема у звірів. І що-ж, може се тому так, що жінка стоїть нижше, ніж скотина? Ні, але для того, що вона висша від звіря. (Висша, се невластиве виражене, жінка не стоїть висше, лиш вона инше ество). В неї инші обовязки — людські, їй можливо здержатись від звір'ячої любови і перенести сю любов на душу дитини. Отсе була би властива роль жінки, але се ніколи не лучас ся на сьвітї. Ми читаємо про геройські матері, що жертвували дитий для висших ідеалів і нам здасть ся, що се лиш казки давнього сьвіта, які нас не дотикають зовсім. А по при се, я думаю, як що в матері нема сього ідеалу, в якого імя їй можливо пожертвувати своїми звір'ячими почуваннями до дитий, як що вона сю моральну силу, якої годї до чого притикнути, старасть ся ужити на щось неможливе, се-то на се, що-б дитину охоронити фізично, до чого їй доктори допоможуть, то їй далеко буде прикрійше і вона буде так мучитись, як мучить ся тепер. Таке як раз вийшло з мою дружиною. Чи се була дитина одна, чи було їх пятеро, се все одно. Воно навіть дрібку ліпше, що було їх пятеро. Ціле житє було затросне страхом про діти, справжніми чи уявленими недугами дитий, ба навіть самою їх присутністю. Я бодай відчував цілий час мого подружнього житя постійно, що мє житє зі всіма моїми інтересами висить завсіди на волоску і зависить від здоровля дитий. Правда, діти важне діло, нема що казати, але звісно, всім жити треба. Та в наших часах більшим жити нема куди. Правильного житя дорослим людям нема: все родинне житє висить тепер кожної секунди на волоску і тепер нема ні родинного житя, ні подружнього. Коли-б у вас було діло незнать якої ваги, а вам дали знати, що Васька нудить, або що в Лізки показала ся кров, все мусите в сій же хвилі кидати, забувати, понехати. Все нічого не варте... Вартні лиш доктори, промивка, температура. Не згадую вже про се, що вам ніколи почати розмову, щоби в самому найцікавійшому місці не прибіг Петрусь із зажуреним видом та не спитав: чи можна їсти яблуко, або чи можна одягнутись у сей або той кабатчик, або щоби не прийшла нянька р розбексанім дитятем. Правильного, твердого житя родинного, нема. Як ви

жнете, де ви жнете і чим займаєте ся, се все зависить від здоровля дїтний, а здоровля дїтний не зависить від нікого і завдяки докторам, які кажуть, що вони в силі допомогти здоровлю, ваше жите можуть кожної хвили нарушити. Просто нема жита. Се лиш якась вічна небезпека, то змагання повні рознуки, то ратунок і раз від разу таке положене, як на потануючим кораблі. Іноді здавало ся мені, що се робилось навмисне, що вона вдавала лиш, що так непокоїть ся за дїтей, щоби мене поневоляти, так то воно чудесно - просто розвязувало всі питання в її користь. Мені здавалось тоді, що все, що вона тоді говорила чи робила, говорило ся і робило ся на мій рахунок, але тепер я бачу, що вона сама, моя дружина, беззаставно мучилась із дїтьми, з їхнім здоровлем, з їхніми недугами. Се були тортури для неї і для мене. Але окрім сього, діти були для неї живцем забуття, опіянія. Я завважував часто, що коли їй було тяжко на серці, їй робило ся легше, скоро дитина занедужала і вона могла увійти в сей стан опіянія. Але сей стан був недобровільний. Звісно, иньшого нічого не було. І зі всіх боків чути було, що ось у Катерини Семенівни померло двоє, а у М. Н. такий і такий доктор виратував а в сих знов зараз розіхались по гостинницях і також виратували.

Розуміть ся, лікарі потверджували се все з зовсім поважною міною і піддержували її в таких думках. І вона рада би не боятися ся, але доктор вимовив яке небудь слівце, — зажаженє крови, шкарлятина, або не дай Господи, дифтеріт, і все пропало. І воно мабуть не може бути инакше. Як би то в них, (як то в давнину бувало) у жінок, була віра, що Бог дав, Бог і взяв, що ангельська душа іде до Бога, що красше вмерти невинній дитині, ніж пізнійше з гріхами і т. и. в що звісно, люди вірили; коли-б у них була хоч дрібочка чого небудь подібного до сеї віри, то їм зовсім легко приходило би спокійно зносити недуги дїтний, а то навряд, із сього всього в них ні слїду. Віри нема. А віра мусить бути в що небудь, аби лиш віра; і ось вони вірують, слїпо вірують у медицину, і навіть не в медицину, але у докторів — одна в І. І, друга в М. Н. і так віруючи, не добачують недокладности своєї віри, вірують *quia absurdum*. А в сути річи, коли-б вони не вірили так безглуздо, звісно, пізнали би ся на недокладности сього, що сї розбійники приписують. Шкарлятина — заразливий недуг, для того в більшім городі має половина сімі перебраться зі своєї хати до гостинниці (ми так двічі перебирали ся). А прецінь всяка людина в городі — се центр переходячих крізь нього нечисленних діаметрів, що несуть за собою велику за-

разу і проти яких нема ніякої охорони: пекар, кравець, підводчик, прачки. І виходить, що я висилаючи когось із дому до гостинниці з ляку перед заразою, пхаю його лишень на небезпеку такуж саму се-їж або иньшої зарази. Але й се ще не все. Всі-ж знають богачів, що після дифтеріта все в дома нищать і обновляють, а все таки занедажують, і всі знають десятки людей, що живуть разом із заразливо - недужими і не заражують ся. Так, але все-ж варто послухати, що люди базікають. Одна говорить другій, що її доктор знаменитий. Друга відповідає: "Зми-луйтесь, таж він просто убив сього або того". І навпаки. Ануко приве-дїть якій нані повітового лікаря, вона не повірить йому; але привезіть їй такого в кариті, що точнісенько те саме знає, що й тамтой, з таких самих книжок та практики лічить, а скаже, що йому треба заплатити сто рублів, — вона повірить.

А все ізза того, що наші жінки дикі. Нема в них віри в Бога і то-му одні вірять в уроки злих людей, а другі — в доктора І. І. задля того, що каже собі дорого платити за візиту. Коби то вони мали віру, то зна-ли-б, що шарлатина і т. и. зовсім не так щось страшне, бо вони, ті не-дуги, не в силі знищити, звівечити того, що чоловік може любити і по-вишен, себ-то душу, а навряд завдяки їм, може виїти се, чого неможли-во уникнути — хвороба і смерть; а що в них нема віри в Бога, вони-ж і люблять тільки фізично і вся їхня енергія висилується ся лиш на се, щоби зберегти жите, себ-то се, чого не можна чоловікови зберегти ні-яким чином, а про що докторі запевняють, але хіба дураків, що вони в силі се зробити...

І так то, існуванє дїтий не лиш не поліпшало наших взаїмних від-носин, не з'єднало нас, а навряд, роз'єдиновало нас. Діти, — се був лиш новий привід до роздорів. Від часу, як прийшли діти, та чим більше піростали, тим частійше вони-ж самі сї діти, ставали знарядєм бороть-би; ми наче-б дїтьми боролись одно з одним. Коже з нас мало котресь із дїтей за знарядє борні. Я боров ся більше Васем (старшим), а вона Лізою. Окрім сього, як діти піростали і їхні вдачі почали управильно-вати ся, виїшло таке, що вони стали нашими спільниками, яких ми коже собі старались заманити на свій бік. Вони біднятка сильно тер-піли ізза сього, але нам при безнастанній борні не до сього було, щоб думати про них. Дівчинка держала мій бік, а хлопчик, що був подібний до неї, її любимець, часто був мені ненависний.

XVII.

— Ми з початку жили на селі, опісля в городі. І коли-б не лучилось се, що лучилось, я прожив би був до старости і думав би вмираючи, що пожив на світі гарно, не особливо гарно, але все-ж не погано, так бодай, як усі живуть; я не зрозумів би був сеї безодні лиха і сеї мерзенної брехні, в якій бабрав ся, та все-ж почував, що воно щось не так. А головню почував я се, що я мущина, якому личить держати в хаті верх, що я зловив ся, як то кажуть, опинив ся під пантофлем, та ніяк мені з під него вилізти. Головне, що держало мене під пантофлем, були діти. Я хотів вигнутись, скріпити свою владу, та ніяк не виходило. В неї були діти і вона опираючись на них панувала. Я тоді не розумів сього, що їй неможливо було не панувати як раз задля того, що вона виходячи за муж, морально була безконечно висшою від мене, як і завжди всяка дівчина незрівняно висша від мущини, бо незрівняно чистіше, невинніша від нього. Ви заввакте лиш дивну обставину: жінка, пересіла жінка нашої верстви, по більшій часті єство вельми маловартне, без ніяких моральних основ, егоїстка, свавільна цокотуха, а дівчина, всяка звичайна дівчина до двадцяти літ, єство по більшій часті гарне, готове завжди до чогось вишого, красивого. Звідкіля-ж се? Ясно звідкіля, а ось із того, що чоловіки морально неують жінок, прицижують до свого урівня. В сути річи, хоч хлопці і дівчата родять ся однакові, то все-ж перевага дівчат величезна. По перше, дівчата не виставлені на єї погібні умови, на які виставлені ми; в них яема ні куреня, ні вина, ні карт, ні шкільних заведень, ні товариства, ні служби, а по друге — вони гілесно чисті — невинні. І задля того коли виходить дівчина за муж, стоїть завжди висше від свого чоловіка. Вона стоїть висше від мущини вже дівчиною, а коли стане жінкою в нашій верстві, в якій мущина не приневолений конечно зарабляти на хліб стоїть по найбільшій часті висше від нього завдяки великій вазі сього, до чого вона призначена, себ-то коли починає родити і кормити. Жінка, коли родить і кормить, бачить ясно, що її робота далеко вартішша, як робота мущини, який заєїдає в земстві, в суді, або в сенаті. Вона знає, що у всіх сих справах вся вага в сьому, щоби заробити грошній. Алеж грошній можна добути і всякими иньшими способами, і томуж то все се діло саме собою не так необхідно важне, як кормлене дитини. І виходить, що жінка безумовно стоїть висше від мущини і повинна володіти ним. Але мущина нашої верстви не лиш не признає сього, а навряд, завжди гля-

дить на жінку з висоти своєї величі і маловажить собі її діяльність. Так і моя дружина погорджувала мною і мою земською діяльністю на сій основі, що вона родила і кормила. А я на основі загальних поглядів муштин мізкував, що всі сі бабські витребеньки: пеленки, піпочки, фляшочки, — се робота, що не варта шуху табаки, над якою і можна і треба покенкувати: "Бабське господарство". І ось попри все нинше розділювала нас іще взаїмна погорда. Відносини витворювались чим раз більш ворожі і вкінці прийшло до того, що вже не ріжниця поглядів викликала ворожнечу, але ворожнеча викликувала ріжницю поглядів. Нехай вона лиш що небудь скаже, я вже з гори з сим не годив ся; так само й вона. В четвертім році пожитя ми вже пересвідчили ся, що духове порозумінє неможливе між нами, тому ми й не пробували його заводити. В найпростійших справах я й вона стояли незмінно при своїх думках, навіть не намагались одно одного пересвідчувати. З ріжними посторонними людьми балакали ми, і я і вона, про найріжнородніші і найцітїмніші предмети, але про між собою ніколи. Іноді прислухуючись, як вона при мені балакала з иньшими, я говорив собі в дусі: "Ади яківська, а як бреше!" І мені дивно робило ся, що сей, що з нею балакав, не завважував її брехні. Коли знов були самі, то були присуджені на мовчанку, або на такі розмови, які, — я пересвідчений — і звїрята могли-б вести між собою: яка година? "може час спати?" "що сьогодні на обід?" "куди-б то нині поїхати?" "що там нового в газетах?" "треба післати за доктором, в Лізки горло болить".

Досить було лиш на волосок виступити з сього неможливого вузького кружка наших розмов, а сейчас виходила суперечка. Третій посторошій, облегчував наше положенє. При третій особі ми ще зносили ся яко тако. Правдоподібно вона вважала себе цілковито безвинною передімною, а знов я про себе, завсїди вважав себе в своїх очах святим насупроти неї.

Періоди сього, що ми називали любовію, повторялись часто, як і давніше, але вони були далеко пустійші, жорстокійші, без ніякої прикраси. Та періоди сі не тривали довго і сейчас заміновались періодами злости, що родилась із незрозумілих джерел. Приходило до суперек і грубих вимівок за каву, скатерть, новозку, за гру в вінта — все се річи, без найменшого значіння для кого небудь. В мені бодай, кишла до неї страшенна ненависть. Я приглядав ся, як вона наливала чай, як махала ногою, як підносила ложку до губ, як шила, й ненавидів її за

се, як за Бог зна що поганого. Я не закримічував тоді, що періоди злости вибухали зовсім правильно і рівномірно відповідно до періодів сього, що ми називали любовю. Період любови — період злости; енергійний період любови, — довгий період злости; слабкіша проява любови, коротший період злости.

Тоді не розуміли ми ще, що ся любов і ся злість була тим самим звірячим почуванем, взятим тільки з протилежних кінців. Так жити було би невиносимо, коли-б ми розуміли своє положенє, але ми не розуміли, не добачували його. В тім то ратунок і кара чоловіка, що, коли він жие правильно, може себе задурити, щоби не бачити нужденности свого положеня. Ось так робили й ми. Вона старала ся ошоломити себе напруженнми, завсїди поспішними занятями: домашнім газдівством, туалетою, своєю і дїточою, наукою і—найголовнійше—здоровлєм дїтний. Се все занятя, що не виходили з простої конечности, а вона відносилаь до них завсїди так, що, наче-б то, жите її та дїтний зависіло від сього, чи пиріжки до росолу не пересмажать ся, чи занавіска добре повішена, чи сукня готова, чи дїти вивчили завданє, або чи зажили такий чи сякий лік. Для мене було ясне, що се все було для неї—головним способом ошоломленя, такого оняїнія, яким для мене було оняїніє служби, полюваня, карт, права, а крім того я таки направду випивав ся: тютюном, якого тьму викурював і вином, якого виравді не вживав над міру, але все- жтаки випивав доволі — перед їдою горівка, підчас їди дві чарки вина — так постїйна мрака заслонювала нам негаразд нашого житя.

Сї нові теорії гіпноотизма, душевних недуг, істерії — се не проста собі, невишна, але таки плюгава гидь. Про мою дружину певне Шарко сказав би, що вона істеричка, а про мене, що я ненормальний і чого доброго, почав би лічити. А тут не було з чого лічити. Ся вся наша душевна недуга походила просто із сього, що ми жили неморально. Із за неморального житя нам було болїсно, а щоби сей біль приголомшити, ми допускались всяких неморальностей — як раз таких самих, які доктори називають ознаками душевних недугів, істерією. А лік на сї недуги не у докторів, не в Шарко. Не вилічити сього ніякими суггестіями, ні бромами, але треба розгледіти ясно, із чого недуг взяв ся — все одно, що сїсти на цвях: побачити цвях, пізнаши, що щось неправильно в твоім житю — зміниши положенє, перестанє болїти і вже нема що заглюбвати. Жите наше було неправильно, і ось з відки брав ся біль; і мої муки задрости і мос роздразненє і мос відчуване потреби підбадьо-

рувати себе польованем, картами, а головою — вином і тютюном, що-б завжди бути затуманеним. З той-ж неправильности життя виходило і в неї те, що так завзято поралась коло своїх звичайних занять, що так раптом змішовав ся її душевний настрій — то ставала нераз сумна, то неприродно весела, то щебетлива — се все походило з потреби постійного віддалювання уваги від себе самої, від свого життя: постійне оп'яніне яким небудь ділом, а завжди з поспіхом. Так то ми жили в безпастаній імлі, не з'ясовуючи собі сього положення, в якому находились. Ми були два вязні, що ненавиділись взаємно, звязані одним ланцюгом, що затроювали одно одному життя і старались не добачувати сього. Я тоді не знав іще, що 0.99 подругий живе в таких пеклі, як отсе я жив, та що инакше й не може бути. Я про се тоді ще не знав ні про себе, ні про інших. А дивно, як то обставини складають ся, як у правильнім так і в неправильнім житю. Саме тоді, як чоловікови й жінці остогидне життя, як раз потрібно вибиратись у город задля вихованя дитий. І ось являє ся konieczність перебраться у город.

— Так лучилось і з нами і ми переїхали в город.

Він замовк і дівчи якось страшно ні то застогнав, ні то заридав. Відтак душом винив чашку чаю і почав говорити дальше.

XVIII.

— Ми почали жити в городі. Нещасним живеть ся лекше в городі. В городі може чоловік прожити сотку літ і навіть не зачирмітити, що він давненько вмер й зігнів. Про себе подумати вовсім нема коли: діло, товариські зносини, здоровле, шгука, здоровле та виховане дитий; таких то сяких гостей приймати, сюди та туди їздити, піти подивитись на сю або ту, послухати сього або того. Звісно, в городі завжди є бодай одна, а часом дві або й три знаменитости, яких годі пропустити, щоб не оглянути. То лічити треба або себе, або кого з домашних, то пошукати учителя, репетиторів, гувернанток. А життя як було пусте, так і далі остаєть ся пустим. І ось так жили ми — тай менче відчувалось болю ізза спільного життя. Окрім сього, початки завжди інтересні; прибрати квартиру, сам переїзд із села у город і т. и. Минула одна зима, а на другу зиму лучилось іще ось що — на око ніщо, дрібничка незапримітна, а воно-ж, се ніщо, було як раз тим, від чого все лихо скоїлось опісля. Вона щось вездужала і поганиці заборонили їй родити, ба й навчили способів. Мені се було огидне. Я борю ся проти сього, та вона опи-

ралась легко, але вперто і я покорив ся; мені відіймили останнє виправданє сього гідкого житя — діти, і житє ще більше остогидло.

Хліборобови, робітникови потрібні діти і тому його подружжє пожите можна виправдати. А нашому братови, що вже має діти, не бажаєть ся зовсім мати більше дітей. Вони непотрібний клопіт, непотрібний видаток; більше наслідників майна, просто тягар. І нам ніяк виправдати наше свинське пожите. Але ми так низько впали, що навіть не добачуємо потреби виправданя. Більша частина теперішнього образованого сьвіта віддаєть ся сій розпусті без найменшої грижі сумління. Ба й нема чого гризти ся, бо в нашім стані властиво нема сумління окрім, як що можна назвати, сумління загальної оінії і сумління карного закона. А тут не нарушає ся ні одно ні друге: соромитись перед публичною оінією нема чого, всі те саме роблять — і М. П. і І. З. Хиба множити жебраків або себе лишати спромози товариського житя. А соромитись, чи скриватись перед карним законом, або боятись його — також нема чого. То тільки пронаці дівки і салдатки кидають дітей до ставів і кирниць — таких, розумієть ся, треба арештувати і карати; а в нас робить ся все в свій час і чисто.

Так прожили ми ще два роки. Способи поганих докторів очевидячки почали гаразд робити своє: вона поправилась фізично і погарила, як остання краса літа. Вона відчула се і порозуміла і почала тим більше заніматись собою. З неї зробилась якась визиваюча красота, що безпokoїла людей. Вона була у всій силі 30-літньої, добре відживленої і роздражненої жінки. Її вид наводив рід страху на людей, як вид огнистого, запряженого коня, з якого здіймили уздечку. А уздечки не було ніякої, і нема її у ні одної з 0.99 наших жінок. І я чув се.

XIX.

Лице в нього цілком змінило ся, очи померкли, і виглядали як чужі, причеплені, ніс десь щез, вуса і борода підіймались аж до очей, а рот став нечувано великий і страшний.

— Так, вона почала новити від сеї хвилі, як перестала родити і як ся слабість — вічний страх за діти, — почав минати ся. Не то, що слабість минула ся, а вона сама наче отверезіла, прочуяла, отямилась, що є цілий сьвіт божий з його радоцями, про які вона забула, а в якім не вмiла жити, сьвіт божий, якого вона цілком не розуміла. "Не пропустити би тільки! Минє, — пора — не вернєть ся!" Так я собі уявляю,

що вона думала, або радше відчувала, тай неможливо-ж їй було инакше думати чи почувати; її вже так виховували, що на світі лиш одно варте уваги — любов. Вона віддала ся, дістала дещо із сеї любови, та не лиш зовсім не се, що обіщувалось, і чого очікувало ся, але ще багато розчарувань і терпінь, а головню неждану муку-дітей. Ся мука обезсилити її і ось, спасибі услужним докторам вона дізналась, що можна обійтись і без дітей. Вона зраділа, попробувала сього і віджила, та знов же для сього єдиного, для любови. Але любов із чоловіком зогидженим заздрістю та всякою злобою вже не буде манити їд собі. Вона почала собі уявляти иншу любов: чистісіньку, новісіньку, — я, бодай, так думав про неї. І почала розглядатись, наче-б дожидала чого. Я запримітив се, тай годі було не побоюватись. Чим раз частіше почало лучатись таке, що вона, як і завсіди, балакаючи зі мною через других людей, то-б то говорячи з посторонніми, а звертаючи бесіду до мене, зовсім сміло висловлювалась не думавши й про се, що годину тому назад, цілком протинну думку висказала — висловлювала напів жартом напів серіозно думку, що матерії клопоти — се просто мапа, що не стоїть віддавати своє жите дітям, коли є молодість і коли можна ще налюбуватись житєм доволі. Вона займалась дітьми меньше, не з таким запалом, як давніше, а що раз то більше займалась собою, своїм виглядом — хоч вона і крилась із сим — і своїми розкошами, ба навіть удосконалюванєм своєї особи. Знов із розкішю яла грати на фортепяні, що вперед була зовсім покіннула. З сього й почалось все лихо.

”З’явив ся сей чоловік“... (Він замив ся і двічі видобулись із нього особливі посові звуки.) Я думав, що йому прикро назвати сього чоловіка, згадати, говорити про нього. Та він перемиг себе і наче-б ширвавши сю перешкоду, що міншала йому, продовжав бесіду рішучим тоном:

— Се була нікчемна людина, — на мою думку, — та не для того, що він собі в моім житю заслужив на таке імя, а просто тому, що таки таким був. Опроче се, що був лихим чоловіком, служило тільки доказом, що її не можна було винувати. Так, він був музикою, скрипачем, не з професії, а так з аматорства, на пів музика, на пів товариський діяч. Його батько — поміщик, сусід мого батька. Батько пропунтав майно, а діти — трьох хлопців було — всі якось поприміщувались на світі; одного тільки наймолодшого, — себ-то сього — віддали хресній матері в Париж. Там його віддали до консерваторії, задля його талану до музики і звідси він вийшов скрипачем та грав на концертах. Певне бажа-

ючи сказати про нього щось негарного, він зупинився, а після сказав швидко:

— Я вже не знаю там, як він проживав, знаю лишень, що в цьому році з'явився в Росії і з'явився в мене. Очи вогні як мідалики, червоні, завсіди усміхнені губи, вусики нафіксовані, зачесаний по найсвіжійшій моді. Лице гарне, але бліденьке, таке, як то жінки називають "не бридке", складу слабого, хоч гарно збудований з особливо розвитим задом, як у жінок. Вічливий, знаєте, влізливо-фаміліярний скільки лиш можливо, а чуйний і завсіди готовий повернутись при найменшій опорі, але з захованєм зверхнього достоїнства та з сим особливим парижським відтінком черевиків із гузичками та ярих красок краваток і всякого іншого, що присвоюють собі чужинці в Парижі, а що задля своєї новости завсіди впливає на жінок. В рухах вишукана зверхня веселість. Манера, розумієте, завсіди говорити патяками, півсловцями, наче-то ви се все вже знаєте, намятаєте і можете самі собі доповнити. Ось-то він зі своєю музикою став причиною цього всього. На суді представлено справу, наче-б се все пішло з заздрости. Але то не так, зовсім не так, а як так, то таки не цілком так. На суді рішили, що я оманений чоловік, та що я вбив, боронячи своєї обидженої чести (так мабуть воно називаєся по їхньому) та задля того мене виправдали. Я в суді старався вяснити властивий змісл події, але вони розуміли так, що я хочу регабілітувати честь дружини. Її відносини з сим музиком, які би вони там не були, не мають для мене ніякого значіння, а для неї також. А має значінєся обставина, що сей чоловік явився як раз під сю хвилю, коли то так межи нами кнігло, як я вам розповідав, коли ми так одно одно не навиділи, при чім досить було марної причини, щоби викликати ерїзу. Колотнечі були між нами в останніх часах страшні і що найцікавіше, переплітались густо часто рівнож страшними звірґичними пристрастями.

Як би він був не з'явився, то з'явив би ся другий. Як би не покрижка заздрости то найшло би ся инше. Я стою на цьому, що всі чоловіки, що живуть у подружю на таких умовах, як я, повинні або віддатись розпусті, або розійтись, або повбивати самих себе, або своїх жінок, — так, як я се вчинив. Наколи з ким не лучилось щось такого, то се хіба дуже рідкий ви́мок. Я-ж, заки покінчив так, як покінчив, кілька разів стояв на краю самовбійства, а вона троїлась також.

XX.

Що-б усе порозуміти, треба оповісти, як воно було. Ось жию, здаєть ся, зовсім як слід. Нараз починаєть ся розмова про вихованє дїтний. Не тямлю, яке я сказав слово, або вона, і зачинаємо взаїмно собі дотинати. Починаємо перескакувати з предмету на предмет, вихоплюють ся ось які звороти: "но та-ж се давно вже так, завсїди так", "ти сказав", "ні, я того не говорив", "значить ся, я брешу?" і т. п. Я чую, що ось-ось пічне ся отєя страшна суперечка, при якій хочеть ся вбїти або себе або її. Знєю, що за хвильку зачнеть ся, і сеї хвилі, як огню бою ся, і задля того хотїв би задержатись, але лютє обхоплює ціле мєєство. Вона в такім самім, або ще й гіршім настрою і рзумів се, але навмисне відгризас ся на кожде твое слово, а кожде її слово насичене їдою: все, що лиш мені миле, — все вона глумить і гидить. Далі — бїльше; я кричу: "мовчи!" або щось подібного. Вона вибігає з покою, бїжить до дїточої кїмнати. Я намагаюсь притримати її, щоби договорити до краю і поставити докази, ловлю її за руку і стискаю до болю. Вона кричить: "дїтоньки! ваш тато бє мене!" Я кричу: "не бреши!" Вона далі пробує щось брехливе, що-б тільки вколоти мене: "се-ж уже не першина," або щось подібного. Дїти кидають ся до неї. Вона успокоює їх. Я говорю: "Не прикидай ся". Вона говорить: "У тебе все комедія: ти вбєш чоловіка і будеш говорити, що він лиш прикинув ся мертвим. Я тепер зрозуміла вже тебе, ти рад би, лиш не ладєн зважитись." "А що-б ти і здохла!" кричу я. — Нагадую собі, як мене налякали сї мої власні страшні слова. Я ніколи не надїяв ся, що-б був у силі вимовити такі страшні грубі слова і дивуюсь немало, як вони мені вирвались. Кричу сї страшні слова, втікаю до свого кабінету, сїдаю і курю. Чую, вона виходить у передню і збираєть ся кудись їхати. Питаюсь: "куди?" — Не відповідає. "Чорт з нею", кажу до себе, вертаюсь у кабінет, знов кладусь і курю. Перелїтають крізь ум тисячі всяких плянів про се, як то я побудусь її — і як то все буде гарно, — як зїйдусь опісля з иньшою гарною жінкою, цілком новою. А побудусь її тим, що вона або вмре, або тим що розведусь із нею, та лиш придумую над способами, як се улаштувати. Виджу, що путаюсь, що не про се думаю, про що повинен і тому, щоби не відчувати сього, що в мене думки не такі, як повинні, знов курю. А жите дома цїлє звичайним руслом. Приходить гувернантка, питає: "у є мадам?" "Кєли вернуть ся?" Лакей питає: "накривати до чаю?" Приходжу в столову: дї-

ти* — Ліза — найстарша — зі страхом глядить на мене допитливо. А її нема тай нема, і два почуваня мішають ся в мене в душі; ненависть до неї за се, що мучить мене і дітий своєю неприсутністю, яка скінчить ся сим, що вона приїде і ляк перед сим, що вона приїхавши заподіє собі щось недоброго. Але де-ж її шукати? У сестри? Але-ж се немудро — їхати і питати за нею! Нехай там, Господь із нею, забавлось їй доконечне когось мучити, нехай же мучить себе саму. А що, як вона не в сестри, та як що придумує недоброго, або вже й придумала? одинацята, дванацята, перша, — не сплю, не йду до спальні — ніяково самому там лежати і дожидати; не кладу ся й тутки, хочу взятись за якесь діло: писати листи, читати, — не йде, не годен! сиджу сам у кабінеті, мучу ся, злощу ся, прислухуюсь. Нема її, тай нема. Над ранком засипляю. Буджу ся, її нема. Дома все йде своєю ходою, але все якось не так, на всіх лицях слідно питанє, а діти глядять на мене наче-б із докором. І знов те-ж саме почуванє неспокою про неї-ж і почуванє ненависти за тойже неспокій. Коло одинацятїєї приїздить її сестра — посол від неї. І починає ся звичайна історія: "вона в страшнім положеню." "і що се такого?" "та-ж мабуть нічого такого не стало ся". Я говорю про її просто невиносиму вдачу та заявляю, що не дав причини ніякої то-ж і не стану перепрашати. Розвід то розвід? Сестра й не припускає такої гадки, і так із пічм вертає ся. На мене находить упір і я сміло сказав, коли балакав із нею, що не вчиню першого кроку до поєднаня; але як тільки вона відїхала, а я вийшов та побачив сумних, заляканих дітий. Я вже готов був рішитись на перший крок до поєднаня. Та знов чую себе звязаним своєю постановою. Знов ходжу, курю, при сніданю шо чарку горівки і вина досить і доходжу до того, до чого стремлю безсвідомо, не добачую, що мєє положене дурне і підле. Коло третьої години вона приїздить. Стрінувшись зі мною — не говорить нічого. Уявляю собі, що вона мене визвала своїми докорами. Вона з таким-же строгим та страшенне змученим лицем говорить, що вона не приїхала обяснятись, лиш забрати дітий, що нам разом неможливо жити. — Я починаю говорити, що винен тут не я, що вона вивела мене з рівноваги. Вона строго-торжественно глядить на мене, а потім каже: "не балакай більше, ти будеш жалувати сього." Я кажу, що не зношу комедий, вона кричить щось незрозумілого і біжить до своєї кімнати. Чути як дзенькнув ключ, вона замкнула ся. Я стукаю, не обзиваєть ся ніхто. Відходжу лютий. За пів години прибігає Ліза в сльозах: "Що? може

що стало ся?“ ”У мамі зовсім тихо“. Ідемо. Я термошу дверми з усеї сили. Засувки не добре підтягнені, відчиняють ся обі половині. Я підходуку до ліжка. Вона напів роздягнена лежить у черевиках на ліжку незграбно зімліла. На столику порожня флящинка з опієм. Відтираємо. Сльози, наконєць поєднанє. Але не поєднанє, в душі розумість ся в обоїх нас злоба одного проти одного, але треба якось се все закінчити, замняти поки-що — і житє пливе по давньому. Так то, ті суперечки, ба й ще гірші заводились раз від разу, то раз на тиждень, то раз на місяць, то й таки день за днем. І все те саме та те саме. Раз я хотїв цілком втікати, але задля якоїсь слабости волї лишив ся. Ось такі були наші відносини, коли з'явив ся сей чоловік. Правда чоловік ганчірка, але що-ж, зрештою такий, як ми всі.

XXI.

Сей добродій приїхавши до Москви — називав ся Трухачевський — з'явив ся в мене. Було се ранком. Я приймив його. Ми колись собі ”ти-кали“. Він старав ся посередними фразами між ”ти“ і ”ви“ удержати ся на ”ти“, але я просто почав ”ви-кати“, і він піддав ся сьому. Він мені вельми не подобав ся, я порозумїв із першого погляду, що він плюгавий розпусник, та в мені обудилаєь заздрість, заки він ще побачив мою дружину. Але дивне диво: якась дивна, мабуть суджена долею сила тягнула мене до сього, щоби його не віддохнути, не віддалити, а навпаки, що-б йому допомогти зблизити ся. Звісно, що-ж могло бути протїйшого від того, як щоби з ним побалакавши, холодно розпрощати ся і не познайомлювати з дружиною. Та ні, я наче-б навмисне зачїнив його за його музику. Він сказав, що, — зовсім навпаки, як я чув, буцім то він кинув геть скрипку, — він тепер грає більше, ніж давно. Він почав згадувати про те, що й я грав давнійше. Я сказав, що вже не граю, але за те моя дружина грає гарно. Дивне диво! чому то в важних подїях нашого житя, і то в таких, в яких рішає ся доля людини, як тоді як раз вона для мене рішала ся, — чому в сих справах нема ні минувшини ні будуччини? Мої відносини до нього з першої динни, ба з першої годиви нашої стрічі були такі, якими вони могли бути лиш після всього, що лучило ся. Я передчував страшну халепу, яка мені виїде ізза зносин із сею людиною. Та все таки я не міг не бути ввічливим із ним в обходженю. Я представив його дружинї, вона видимо втішилаєь, мабуть насамперед ізза сього, що буде мати присмність

грати разом зі скрипкою — що вона незвичайно любила, так що для сеї приємности наймала собі скрипача з театру. Але споглянувши на мене, вона зараз зрозуміла моє почуванє, змінила миттю вираз свого лица — і почалась ся гра обоїльного обману. Я приязно усміхав ся і вдавав із себе вельми вдоволеного.

Він оглядав мою дружину так, як оглядають гарних жінок всі розпусники і вдавав, що його обходить лише предмет розмови, а його те як раз зовсім не цікавило. Вона шльнувала вдавати з себе байдужну, але знайомий їй, мій фальшиво усміхнений вигляд заздрісного, і його лице, на якому малювала ся змисловість, підбадьорували її. Я бачив, що від першої стрічі в неї блєстїли якось особливо очи і наслідком заздрости з того боку між ними сейчас появилася наче-б електрична течія, що викликувала у них однакові вирази лиця і однакові усмішки. Ми балакали про музику, про Париж і про всякі теревенї. Він устав, щоб відїхати і усміхнений, з капелюхом опертим на тремтячїм колїні, стояв, вдивляючись то в мене то в неї, наче-б дожидав, що ми станемо робити.

Памятаю сю хвилю, як раз тому, що як мїг не запросати його. Я мїг його не запросати, і не було би нічого; але я поглянув на нього, на неї. — "І не гадай собі, що-б я був заздрісний за тебе," сказав я їй в думцї і запросив його, щоби ще сьогодні вечером приїздив зі скрипкою та заграв разом із нею. Вона здивована поглянула на мене, спалахотїла і наче-б перелякана яла віднекуватись, наче-б то вона досить гарно грала. Сей її відказ іще бїльше роздратував мене. Памятаю те погане почутє, з яким глядїв я на його потилицю, на його білий карк, що віддїлював ся від чорного волося на оба боки рєзчесаного, коли він у підсєкоках, наче птах який виходив від нас; я не мїг не признатись собі, що присутність сього чоловіка мучила мене. Від мене-ж зависить, думав я собі, так учинити, що-б ніколи з ним не бачитись. Не вже-ж, я маю лякатись його? Ні, я зовсім його не лякаю ся. Се нечувано понижувало би мене, говорив я до себе. І тут таки в передній, знаючи, що жінка чує мене, я наставав на него, щоби таки конечно приїхав зі скрипкою. Він пообїцяв і поїхав. Вечером справдї приїхав зі скрипкою і вони грали. Але гра якось довго не складалась, не було сїх нот, яких вони потребували, а з сїх, що були, жінка не могла грати без підготовленя. Я вельми любив музику і зацікавив ся їхньою грою, ба й сам предлагав їм, що би мали грати, могавав їм. І вони

заграли децю. Якись пісні без слів і Моцартову сонату. Він грав чудесно, з тим, що називають: сильний тон і ніжність; для нього ніщо не було трудне. Як тільки почав грати, лице в нього змінило ся: він зробив ся серйозним і далеко більше симпатичним. Він звісно в музиці був сильніший від неї і помагав їй простим і природним способом, а рівночасно ласкаво хвалив її гру.

Здавалось, що жінку цікавила сама тільки музика, так просто і приємно держалась. Цілий вечір старав ся я і перед другими і сам перед собою вмовити себе, що інтересуюсь лиш музикою. А в дійсности я мучив ся безперестанно заздрістю. Від першої хвилини, як він стрів ся очима з мою жінкою, я бачив, що він глядить на неї як на присмну жінку, з якою зовсім не неприємно було би при відповідній нагоді навязати зносини. Накולי-б я був чистий, я не думав би про се, що міг би думати про неї, але я так само, як більшість мушці, думав про жінок, і завдяки тому розумів його і мучив ся сим. А мучив ся я особливо тим, що я бачив безсумнівно, що в неї нема до мене нішого почування, як лиш безнастанне роздратоване, яке час-до-часу покривалось чутливістю; а що сей чоловік і ізза своєї елегантної поверховности і головно ізза свого без сумніву великого музикального талану, ізза зближення, яке виходило з сього, що вони разом грали, ізза впливу, який музика викликає на вразливішій натурі, особливо-ж гра на скрипці, — що сей чоловік повинен був не те, що-б подобатись, а просто, без найменшого хитання повинен був побідити і вчинити з неї все, що йому заблагнеть ся. Мені неможливо було не видіти сього, не страждати ізза сього, не заздрити. І я заздрив і страждав страшно, але все таки, — а може, як раз задля сього, якась сила перла мене проти моєї волі обходитись із ним не лише ввічливо, але просто ласкаво. Чи я се робив для неї, щоби показати, що не боюсь його, чи для себе, що-б задурити себе, — не знаю, знаю се тільки, що мені ніяк неможливо було в початках наших зносин бути до него отвертим. Я мусів просто тому, щоби не піддатись відразу бажавю вбити його, годити йому. Я долівав йому при вечері, любував ся його грою, балакав із ним з особливо приязною усмішкою і запросив його на другу неділю на обід і зі скрипкою. Я сказав, що запрошу ще де-кого зі знайомих — аматорів музики, щоб послушали його гри. Другої чи третьої днини після сього вертаю звідкілясь домів, входжу у передню і розмовляю з одним знайомим і в сій же хвилі чую, як щось тяжке як той камінь валить ся мені на сер-

це, та не можу собі здати справи, що се таке. Те щось, було се, що переходячи крізь передню, я запримітив щось, що нагадувало мені його. Аж у кабінеті я освідомив ся, що се було таке і вернув у передню, щоб пересвідчити ся. Так, я не помиляв ся, — се був його плащ. (На все, що його дотичило, хоч я не здавав собі справи з сього, глядів я з незвичайною увагою). Питаю, — справді, він тутки. Переходжу по пригостинну через діточу кімнату. Ліза — донечка, сидить над книжкою, а нянька забавляє маленьку якоюсь забавкою. З гостинної доходить, чую, голос рівномірного арпезжію, чую його голос придушений і як вона перешить чомусь. Вона сказала: "Але-ж ні, ві" і іще щось. Чути, наче-б хто навмисне на фортепяні приглушував слова.

— Господи! що діялось зі мною під сю хвилину, що я собі зображував, як згадаю тільки про сього звірюку, що в мені тоді жив, — аж ляк бере. Серце в мене знов наче-б скорчилось, перестало товктись, а відтак як затюхкає, наче-б молотком. Перше почувале, що заволоділо мною, як се діялось звичайно зі мною при вибухах злості, було спочувале над самим собою. При дітях, при нянці подумав я собі, вона виставляє мене на сором. Треба тікати звідсіля гень, я не годен; Бог знає, на що я готов зваязитись. Але й перейти годі. Нянька так подивилась на мене, наче-б усе розуміла і наче-б радила мені добре приглянутись положено обома очима. Не можна-ж не ввійти, подумав я, і безсвідомо відчинив двері. Він сидів при фортепяні і добирав акорди своїми великими, повигнаними в гору пальцями. Вона стояла в куті на боці фортепяна перед розкритими нотами. Вона перша побачила мене, чи почула мене і глянула на мене. Чи налякала ся мене, чи вдавала, що не налякалась, чи таки справді не налякалась, досить що навіть не дрігнула, не рушилась, лиш почервоїла і то аж за хвилину.

"Яка я рада, що ти прийшов. Ми не порішили ще, що грати в неділю" — почала вона таким тоном, яким не говорила-б зі мною, коли-б ми були самі.

Се й те, що вона про себе і про нього говорила "ми", роздратувало мене. Я мовчки привитав ся з ним. Він подав мені руку сейчас усміхнувся, а мені видавалось, що він глумить собі з мене, і почав пояснювати, що він приїє поти, задля приготування на неділю, та що вони не можуть згодити ся, що вибрати: чи більше трудну, але за те класичну Бетовенівську сонату зі скришкою, чи які дрібні куснички? І говорячи се він поглянув на неї. Все те виглядало так природно і

просто, що неможливо було за що заціпити і рівночасно я бачив і був пересвідчений, що се все було просто брехня, що вони змавлялись, як мене обманути.

Найбільша мука для заздрих (а хто нині не заздрить?) се звісні товариські форми, при яких допускають ся можливо найблизші, а вельми небезпечні відносини між мушиною і жінкою. Паразит би ся хибав на глум загалу, хто бажав би перешкаджати близним зносинам на балах, близним зносинам докторів із пацієнтками, близним зносинам при красивих штуках, при маларстві, а особливо — при музиці. Як люди займають ся одною з найблагородніших штук, — музикою, то тут же конечно до певного ступіня зближене і в сьому нема нічого страшного і хибав тільки дурний, заздрий муж, може добачувати в сьому щось дивного. Муж не повинен так думати, а тим більше сунути там свій ніс і перешкоджувати, а все таки всі тямлять гаразд, що як раз через сі занятя, а особливо через музику, приходять по найбільшій частині до перелюбів у нашій верстві.

Я очевидно, збентежив їх тим, що довго не міг промовити. Я був такий, як перевернена фляшка, з якої вода не витікає тому, що вона за повна. Мені хотілось виляяти його, прогнати, та не годен був нічого. Навряд, я відчував, що перешкодив їм, та що всьому винуватий. Я притворив ся, наче-б усе одобрював і знов ізза сього страшного почування, яке веліло мені обходитись із ним як найприязнійше, чим раз більше мучила мене його присутність. Я сказав, що здаюсь цілковито на його смак і їй раджу те-ж саме. Він побув іще так довго, кільки часу треба було, що-б затерти перше неприємне вражінє, як я увійшов пагло з переляканим видом — і відїхав удаючи, що вони тепер лиш порішили, що завтра будуть грати. Як був цілковито певен сього, що в порівняню з тим, що їх займало, нитанє про те, що завтра будуть грати, було для них зовсім рівнодушнє. Я з особливою ввічливістю проводив його до передньої (якже-ж не супроводжати чоловіка, що приїхав задля сього, що-б нарушити супокій, і поторошити шастє їїлої сімі?). Я особливо ввічливо стискав на прощанє сю біленьку, мягоньку руку.

XXII.

Цілу сю днину я не говорив до неї, — не міг. Її присутність викликала в мене таку ненависть до неї, що я лякав ся за себе. При обіді, при дітях таки, считала мене, коли відїжджаю? Я мав справді па дру-

гий тиждень їхати в повітовий город на засідання. Я сказав, коли. Вона поспитала, чи не треба мені де-чого на дорогу. Я не відповів на се нічого, мовчки посидів за столом, мовчки пішов у кабінет. Останніми часами вона ніколи не приходила до мене в мою кімнату, а особливо в таку годину. Чую, її хід. І мені прийшла до голови страшна, гидка думка, що вона, як ся Урівна жінка, хоче укрити вже довершений свій гріх і що як раз задля сього йде в таку незвичайну пору до мене. Не вже-ж вона справді йде до мене? думав я, чуючи чим раз ближні кроки. Як що йде до мене, значить ся, я в своїх думках не помиляюсь.

— — — — І в душі ворухить ся невисказана ненависть до неї. Кроки ближні, ближні, ближні, — а може вона миє і піде до сальона. Ні, двері ринули і в дверех появилась її фігура; струнка, граціозна, лінива і гнучка, і на лиці і в очах боязкість і підлещуване, яке як бачу, вона намагає ся укрити, але я добачую і гаразд тямлю, що воно значить. Я мало що не задусив ся, — так довго здержував віддих та раз-у-раз глядів на неї, і хопив за папіросницю та почав курити.

— А се-ж що такого, до тебе прийдеш посидіти, а ти береш ся курити! — і вона сіла близько біля мене на дивані і присунулась іще ближше. Я відсунув ся, що-б не дотикатись її.

— Я бачу, тобі не сподобалось, що я хочу в неділю грати? — почала вона.

— Я цілком не певдоволений — сказав я.

— Ніби я не бачу?

— Ну ну, бач собі здорова. То тільки тобі всяка погань приємна, а мені противна.

— Як що тобі забаглось сваритись, як тому візникови, то я йду собі.

— Іди, тільки знай, що коли тобі не дорога честь сімі, то мені не ти дорога — іди собі до біса — але честь сімі!...

— Що, що?

— Іди собі з Богом, забирай ся!

— Але вона не пішла. Показувала з виду, що не розуміє мене, а може справді не розуміла, тільки надулась і розсердилась.

— Ти ринучо став неможливий, — почала вона, — чи щось у тім роді про мою вдачу, намагаючись, як завжди вколоти мене як найболючіше — після твого поступку з сестрою (вона натякнула на сей випадок із сестрою, як то я тоді вийшов із терцю і набалакав її грубос-

тий; вона знала, що се мучить мене, і як раз у се болюче місце шнигула мене) — мене вже не подивує ніщо.

— Так, зобидити, понизити, виставити на позорище, та ще обвинуватити мене, — сказав я до себе і знов обхопила мене невисказана лють до неї, якої я ще ніколи не досвідчив на собі. Мені вперше забагло ся виразити сю лють фізично.

Я зірвав ся, але в сю же мить, як зірвав ся, памятаю, я став свідомий своїй люті і спитав себе: "Чи се як слід піддатись тій люті" і сей час відповів собі, що так, що се налякає її, і зараз же, замість того, щоби сю лють приголосити, я ще яв її підцьковувати і любував ся тим, що вона, ся лють, чим раз більше та більше кштіла в мені.

— Забирай ся, а ні, то вб'ю тебе! — закричав я, умисне страшним голосом і вхопив її за руку. Вона не йшла. Тоді я обернув її і сильно пагругив.

— Нічо тобі! Отам ся! — сказала вона.

— Іди геть! — заревів я ще грімкіше, зриваючись, — тільки ти спроможна мене довести до скаженниці. Я не відповідаю за себе! Геть мені з очей.

Давши попуст своїй лютости, я формально вивав ся нею і мені хотілось зробити ще щось незвичайного, що показувало-б високий ступінь сеї моєї лютости. Мені страшенно хотілось бити, вбити її, але я знав, що сього не можна і здержав ся. Я відійшов від неї, підійшов до стола, хопив прес-панс і шпурнув ним на землю біля неї. Я гаразд цілив мимо неї. І далі же, поки вона ще не мала часу сховати ся (а я робив се навмисне, щоби вона бачила), я хопив ліхтар, барометер зі стіни, все кидав на землю і не переставав кричати:

— Геть з очей, забирай ся, я не відповідаю за себе!

Вона пішла, а я сейчас перестав. За годину прийшла до мене нянька і сказала мені, що в неї припадок істерії. Я прийшов; вона плакала, сьміялась, не могла говорити, судороги потрясали цілим її тілом. Вона не вдавала, вона справді була хора. Післали за доктором і я цілу ніч доглядав її. Над досвітом вона утихомиралась і ми помирили ся під впливом сього почуваня, яке ми називали любовю.

Ранком, коли після поєднаня я признав ся їй, що заздрив її зглядом Трухачевського, вона її дрібку не змішалась і засьміялась зовсім природним сьміхом: їй показалась просто дивною можливість інтересуватись сим чоловіком.

— Чи ж до такого чоловіка можливе в порядної жінки щонебудь иньше як приємність ізза музики? Та, як собі хочеш, я готова й ніколи більше не бачити його. Навіть у неділю, хоч і всі запрошені, напиши йому що я нездорова тай кінець. Одно лиш ніяково, що хто небудь може подумати, що він небезпечний. Як надто горда, що-б допустити до таких думок.

І вона мусить не брехала, вона вірила сьому, що говорила, вона сподівалась сими словами викликати в собі відразу до нього і нею охоронити себе від нього, але їй се не вдало ся. Все було проти неї, а особливо ся проклята музика. І так усе скінчило ся, в неділю з'їхали ся гості — і вони обоє грали знов.

XXIII.

— Не треба мабуть і говорити, що з мене була людина вельми порожня. Ну не бути-ж у нашім звичайнім житю порожнім, то хіба жити не варто. То-ж, коли прийшла неділя, я з цілим густом займав ся устроєнем обіду і музикального вечерка. Я сам накупив усього потрібного і поспрошував гостей. Коло шестої години гості зійшли ся, явив ся і він у фракці та з не дуже густовними брилянтовими спинками при переднику сорочки. Поводив ся свобідно, на запити відповідав скоро з усмішкою згідливости і буцім, що він усе розуміє — то так, знаєте, з тим особливим виразом, що все, що ви скажете чи зробите, як раз се, чого він сподівав ся. Всі хіба його ества я закримічував тепер із особлившою приємністю, головню задля того що се все повинно було мене успокоювати та доказувати мені, що він супроти моєї жінки стояв на так низькім ступені, до якого, як вона виражувала ся, їй неможливо було знизитись. Не стільки вже із за запевнювань жінки, як ізза тої муки, якої дізнавав я з заздроси за неї, я тепер уже не дозволяв собі її заздрити. Та все таки, я поводив ся неприродно в обході з ним і з нею і за час обіду і опісля цілу першу половину вечера, заки почали грати. Я мимохіть слідив за кожним їх рухом, за кожним їх поглядом. Обід, як обід, і скучно якоесь було підчас нього і напружено. Музика почалась досить вчасно. Він пішов за скрипкою. Жінка надійшла до фортепяна і яла перебирати ноти. Ах, як я памятаю всі деталі сього вечера; памятаю, як він приніє скрипку, відчинив футерал, здіймив покривальце гарно винните дамською рукою і почав строїти. Тяплю, як жінка сіла з удаю рівнодушним видом, під яким, я се бачив, скривала велику трему ізза

своїй біглості в грі; з уданим спокійним видом сіла за фортеп'яно, і почались звичайні вступні приготування, удари поодиноких тонів, пічіка-то на скрипці, уставлюване нот. Нагадаю собі, як вони потім споглянули одно на одного, оглянулись позад себе на гостей, що уставлювалися, перешепнулися слівцем — другим і почалось. Рівночасно ударили акорд, вона на фортеп'яно, він на скрипці. Вони грали Бетовенівську Крайцерову сонату. — ви знаєте те перше "престо"? Звісне воно вам? Ух!... Він крикнув і довгий час не обзивався. — Страшна річ ця соната... Особливе ця частина. І взагалі страшна вся ця музика. Що се таке? Або я знаю! — Що се таке музика? Що вона викликає? І чому як раз викликає, ділає на чоловіка так, як ділає? Кажуть, музика ділає, страшно ділає, — я тут кажу про се, — але не підвищує духа! Вона ні не підвищує духа, ні не понижує його, вона просто роздратовує душу. Як вам се сказати! Музика велить мені забути все мое справжнє положення, вона переносить мене кудись в інші світи; мені під впливом музики здається, що я почувую се, чого не розумію, що я спроможен на се, на що не спроможен. Я пояснюю собі се тим, що музика ділає так, як зівчачка, як сьміх: мені не хочеться спати, але позіхаю, коли бачу, як інші позіхають; мені не до сьміху, але сьміюся, коли чую, що інші сьміються. Музика відразу переносить мене безпосередно в сей душевний настрій, в якому находився той, що компонував. Я душевно зливаюся з ним і разом із тим переношуся з одного настрою в інший. Але чому я се чиню, мені незвісно. Мабуть сей, що компонував Крайцерову сонату — Бетовен, мабуть він розумів, чому був у такому настрою, сей настрій надав напрям його поступкам і тому сей настрій мав для нього сенс; — для мене-ж він не має ніякого сенсу. І задля того то музика лиш подразнює, але не доводить до мети. — Ну, заграють військовий марш, жовіри переманерують під такт марша, музика осягнула свою мету; пересьлівають Службу Богу, я запричашався, також музика осягнула свою ціль... А се, тільки роздратоване, а того що треба би робити в сьім роздратованю, нема. І задля того то музика така страшна, так ніколи страшно ділає. В Китаю музика під доглядом уряду. І так повинно бути. Чи-ж можна допустити до сього, щоб усякий, кому забагнеться, міг гіпнотизувати другого, або й других, і що-б відтак робив з ними, що йому захочеться? А головню що-б сьім гіпнотизером був перший лінійний чоловік, і то людина неморальна. А се страшне орудя в руках першого стрічного. Приміром хочби таку Крайцерову сонату, перше її "престо" — тай богато єсть річій сього рода

— чи-ж можна її грати в салоні при декольтованих дамах, або на концертах — заграти, поплескати в долоні і далі грати щось иньшого. Такі утвори можна грати лишень при звисних важких обставинах, і тоді, коли залежить на с'їм, що-б довершити діло великої ваги таке, що-б відповідало сій музиці. — А то невідповідно ні що до часу, ні що до місця викликувати енергію чуття, що не годно нічим проявити ся, — се не може не ділати згубно. На мене бодай сей утвір поділав страшно: мені наче-б то відслонились нові якісь почуваня, нові якісь можливости, про які до сеї пори не знав, не чував. "Ось як, не так, як то передне думалось та жилось, а ось як" — наче-б говорило мені щось у душі. Що се таке нове було, про що я дізнав ся, я не міг собі пояснити, а свідомість сього нового настрою була вельми приємна. В с'їм новім настрою не було вже місця для заздрости. Всі сї люди, між ними і моя дружина і він, Трухачевський, видались мені в цілковито иньшій світлі. Мене перенесла ся музика в такі якісь світи, де заздрість не мала місця. Заздрість і те почуванє, що викликувало її, видалось мені такими нісенітницями, про які не варто було й думати.

Після сього "престо" вони діграли прегарне, та звичайно не нове "анданте" з дикими варіаціями і зовсім слабенький фінал. Потім грали ще на просьбі гостей — то Ернстову елегію, то всякі иньші дрібниці; все се було гарне, та все-ж не викликало в мені ні сотної частини сього вражіння, якого зазнав від сонати. Мені було легенько, весело цілий вечір. Жінки я не бачив ще ніколи такою, як сього вечера. Сі блискучі очі, ся строгість і поважний вигляд, поки вона грала, і се цілковите розп'яченє, якась слабка, жалісна і щаслива усмішка після сього, як скінчила грати. Я бачив се все, та не приписував сьому ніякого иньшого значіння понад те, що вона зазнавала того самого вражіння, що я, що й її, як і мені відкривались, наче-б згадувались, якісь нові неперезиті ще почуваня. Я майже цілий вечер не заздрив.

Мені треба було їхати за два дні на засіданє і він прощаючись позабирив усі свої ноти, і питав, коли я верну, бажаючи попрощатись іще зі мною перед своїм від'їздом. З сього я міг догадуватись, що він не вважає можливим бувати в мене без мене і се мені було приємно. Виходило, що я ледви вернусь перед його від'їздом, так що ми розпрощались на-добре. Я перший раз із правдивою приємністю стискав його руку і дякував за милу розривку. І з жінкою розпрощав ся зовсім природно і прилично. Все пішло як слід. Ми обоє чули вдоволенє з мило

проведеного вечера. Ми балакали зовсім згідливо, про вражіння, яких дізнали через музику, і так відносились одно до одного близько і дружно, як мало коли в останніх часах.

XXIV.

За два дні я поїхав у повітовий город у гарнім спокійнім настрою розпрощавшись із жінкою. В повіті завсіді була тьма роботи і цілком инше особливе житє, инший особливий сьвіт. Два дні по 10 годин дчно я пересиджував у бюрі. Другої днини вечером, вернувши на свою квартиру, я застав письмо від неї, в яким писала мені про дітей, про дядька, про няньку, про справуки і між иньшим, як би про річ найзвичайнїшу про се, що Трухачевський заходив і приніс обіцянї поти, равав навіть програти, але вона відказала. Яж не цагадував собі, що-б він обіцював принести які поти: мені здавалось, що він тоді цілком розпрощався і тому се поразило мене неприємно. Я перечитав письмо, воно було якесь натягнене, лякliwe, і мені зробилось страшно тяжко в серци, щось замлоїло, скажений звїр задрости заревів у своїй норі і хотів вирватись, але я бояв ся сього звїра і чим скорїйш запер його. Яке гідке почуванє ся задрість! І що-ж може бути природнїйше як се, що вона пише? сказав я собі і поклав ся в постіль, здавалось, цілком спокійний. Я думав про діла, які мене завтра ждали і заснув без думки про неї. Мені завсіді годі було скоро заснути на новім місци підчас сих засїдань, але тоді заснув зараз. І, як се звичайно буває, — знаєте, — нараз наче-б електрична течія — буджу ся. Так, я збудив ся і збудив ся з думкою про неї, про мою змислову любов до неї і про Трухачевського і про се, що між ним і нею вже все довершилось. Страх і лють здавили мені серце. Але я почав нарозумлювати себе.

"Що за перозум, вгворював я в себе, нема нїяких підстав, нема нічого тай не було. І якже-ж я можу так понижати її і себе, головню-ж себе, припускаючи таку диковину. Такий якийсь скрипач, що за гроші наймає ся, звісно ледача людина — і знов — поважна жінка, мати дітям, моя дружина. "Що за дурниця!" уявлялось мені з одного боку. "А чому-ж би таки не бути сьому?" — уявлялось знов із другого боку. "Чому-ж би воно справді й не могло прийти до сього, та-ж се щось зовсім простого, щось зовсім природного, таж я в ім'я сего женив ся зі своєю дружиною, таж в ім'я сього я жив із нею, сього одного лишень мені було потрібно від неї, і сього-ж самого таким робом було потрібно й инь-

шим, і сьому музиці... Він чоловік нежонатий, здоровець, (тямлю, як він здорово сторощив хриці у котлеті, як пожадливо ловив червоними губами чарку з вином) ситий, гладенький, з манерами, головнo-ж з тим, щоби вихіснувати сі розкоші, які під рукою. І між ними зв'язь музики — найтоншою похоти почувань. Що-ж у силі здержати його? Ніщо. Навряд, усе манить його. Вона? Вона тайна, як була так і є. Я не знаю її. Знаю її, але лиш як зв'їрину. А зв'їрину й не може ніщо здержати й не повинно. Аж тепер я згадав собі вираз їх лиць того вечера, коли то вони після Крайцерової сонати заграли якийсь пристрасний утвір, не тямлю вже, що се було, але знаю що якась сентиментальна пісня до безсорому. Як я міг від'їхати? говорив я собі, нагадуючи собі їхні лиця, чи-ж не було се ясно, що між ними сього вечера довершилось уже все, чи-ж не видно було, що між ними не існувала вже ніяка перешкода, але навряд, що вони обоє — а головнo вона, — відчували рід сорому після сього, що зайшло між ними. Памятаю, як вона усміхалась ніжно, жалісно і щасливо, і як отирала ніт із розжевілого лиця. Вони тоді уникали вже своїх поглядів і тільки при вечері, коли він їй наливав води, поглянули на себе і ледви-ледви усміхнули ся. Я зі страхом згадав сей їхній погляд сю їхню ледви замітну усмішку. "Так, так, усе скінчило ся", говорив мені один голос, а в сю же мить другий голос підніштував знов щось иньшого: "Що тобі, се не можливе". Мені стало моторошно так лежати в темноті, я запалив сірник і мені нараз стало якось лячно в сій маленькій кімнатці з жовтими тапетами. Я закурив папіроску і, як се буває звичайно, коли чоловік вертить ся в тім самім крузі нерішних противенств, то курить, так і я курив папіроску за папіроскою тому, щоби одурити себе і не запримічувати противенств. Цілу ніч не міг я заснути, а о п'ятій годині, хоч іще було темно, порішив, що довше в сій напружено не видержу та що сейчас треба їхати. Поїзд відходив зі стації о 8-ій годині. Я розбудив сторожа, що мені послугував і післяв його за кіньми. До засідання післяв записку, що несподівані причини звивають мене до Москви, задля того прошу, щоби мене заступив иньший член з'їзду. О осьмій годині я сів на візок і від'їхав.

XXV.

їхати треба було 35 верств кіньми і вісім годин залізницею. Поки їхалось кіньми, їхалось дуже добре. Була морозна осіння пора, сонце світило ясно. Се така пора — знаєте — коли колеса лишають слід на

мягкій дорозі. Дороги гладкі, сонце світить ясно, воздух свіжий. Візком їхало ся добре. Я навіть якось поглядаючи то на коней, то на поля то на стрічних, забував, куди їду, наче-б так мав їхати до кінця життя, до кінця світа. І мені особливо приємно було так забутись. Коли-ж згадав, куди їду, я говорив собі: "Як прийдеш, побачиш, що і як, а тепер не думай." Як на те по середній дороги лучилась приклучка, що задержала, тай ще більше розірвала мене; візок, зовсім новий тарантас, зловив ся, треба було направити. Їзда за иньшим возом, направа, розплата, чай в гостинниці, балачка з двірником — все се ще більше розірвало мене. Смерком було все готове і я поїхав далі; а в ночі ще було ліпше їхати як у день. Показав ся місяць-молодик, коні, веселий візник, їхало ся зовсім весело, майже зовсім не думалось, що мене чекає, а може й тому було весело, що знав, що чекає, та в останнє прощав ся з radoцями життя. Але сей мій спокійний стан, ся можливість придушувати свої почуваня скінчилась, як скінчилась їзда кіньми. Як тільки ввійшов я в вагон, почалось зовсім нове. Сих вісім годин у вагоні було для мене чимось страшним, чого не забуду до кінця життя. Чи від того, що сівши в вагон я живо зобразив собі, що вже приїхав домів, чи від того, що їзда залізницею так побуджаючо ділає на людей, досить сього, що від хвилі, як я сів у вагон, вже не спроміг ся заволодіти своєю уявою, і вона не вгаваючи, почала мені незвичайно яркими красками рисувати картини одну за одною, одну цинічнійшу від другої, а все на сю-ж самому тему: що там за час моєї неприсутности діялось, як то вона зраджувала мене. Я аж палахкотів із обуреня, люті і з якогось особливого почуваня уносив своїм пониженем, переглядаючи в уяві сі картини, я тим наче вірив в їх дійсність, забуваючи, що до сього не було властиво ніякої підстави. Яркі краски, в яких сі картинки мені уявлялись, наче-б служили мені за доказ, що се, що я собі уявляв, було правдою. Якийсь біс, наче-б навмисне проти моєї волі видумував і показував моїй уяві найстрашнійші образи. Мені нагадалась колишня розмова з братом Трухачевського і я з якоюсь розкішо шматував своє серце сею розмовою, відносячи її до Трухачевського і моєї дружини. Се було вже дуже давно, а мені тоді нагадалось. Брат Трухачевського, нагадую собі, раз на мій запит, чи вчашас до публичних домів, сказав, що порядний чоловік не буде там ходити, де можна набратися хвороби, опроче се гидко і обридливо, по що, коли-ж завсіді можна собі десь придибати порядну жінку. А ось він, його брат, придибав собі мою дружину. Правда,

вона вже не першої весни, і не має з боку одного зуба, і якась ніби набрескла, думав я про неї, але що-ж діяти, дарма, треба хіснуватись тим, що є. Зрештою, він навіть ніби знизкуєть ся до неї, беручи її в любовниці, говорив я собі. До того-ж вона безпечна. Ні, ні, не неможливе, лякаючись знов вговорював я себе. Не було, не було там нічого такого! Ба навіть нема, найменших підстав думати щось такого. Чи-ж не говорила вона мені, що її понижує сама така думка, що я міг би її заздрити за нього. Так, але вона брехала, викрикував я і знов починалось те саме. В нашій вагоні було всього двох подорожних: якась старенька жінка з чоловічком, обое вельми мовчаливі, і вони висіли на одній стації. Я лишив ся сам. Як дикий звір у клітці, так я, то зривав ся, то підходив до вікна, то шибав собою з кута в кут; бажалось підігнати вагон, що-б біг швидше; але вагон зі всіми лавками і шибками посував ся все так мірно і холігав ся, як отсей наш.

І Позднішев зірвав ся, поступив ся кілька кроків і знов сів.

— Ой бою-ж ся я, бою залізничних вагонів, страшний як переймає мене! Ну, я знов сів — говорив він дальше, — і думав собі: "Нехай буду думати про що иньше". От хоч би про влaстителя гостиниці, в якого пив чай. І ось в очах уяви привиджуєть ся мені сторож із довгою бородою і його виук, хлопчина-одноліток з моім Васем. Мій Васьо! Він буде видіти, як музика цілує його маму! Як там у нього буде на душі? А її що? Вона любить... І знов виринало те-ж саме. Я страждав так, що де-далі не знав, що з собою почати і мені прийшла думка, що навіть у першій хвилі мені вельми сподобалась: — вийти на рельси, лягти під вагон і... покінчити зі всім. І ось що не дало мені цього вчинити: я жалувал себе, а сей жаль викликував у мені рівночасно ненависть до неї, до нього, до нього — не так сильну. До нього обзивалось якесь иньше гідке почуванє сьвідомости мого приниженя, а його побіди, але до неї страшна ненависть.

Не можна з собою покінчувати, а її лишити; треба, щоби вона хоч трошки помучилась, щоби бодай зрозуміла, що я мучив ся, говорив я собі. На одній стації я побачив, що пють; зараз же вийшов і сам випив горівки. Біля мене став Жид і також пив: Він розбалакав ся і я, щоби самим-одним не лишити ся в вагоні, пішов за ним до вагона III класи, брудного, накуреного, закиданого лускою з сімя, в якому він їхав. Там я сів біля нього і він оповідав мені багато сьміховинок.

З початку слухав я його, але не міг гаразд второпати, про що він

балакає. Він запримігив се і завізвав мене до уваги; тоді я встав і пішов знов до свого купе.

Треба обдумати — говорив я д'собі — чи се правда, про що я думаю, і чи є тут підстава так мучитись. Я сів, бажаючи обдумати річ спокійно, але зараз замість спокійного обдумування, вернулось те саме; замість холодного розважного міркування — тіж самі образи і зображення. "Кілько то вже разів я так мучив ся — приходило мені на думку (я нагадував собі давнійші подібні випадки заздрости) — і відтак все кінчило ся нічим.

Так і тепер, може бути, майже й без сумніву я її знайду в спокійніським сні: вона прочує, втіпиться ся мною, і я з її слів, із лица впізнаю, що не було нічого такого, що се все бредні. Ах, коби то!... "Але ні, се добро за часто лучало ся, тепер уже так не буде", — говорив у мені якийсь голос... і знов починало ся. Я провадив би молодого чоловіка не до шпиталю сифілістичних недугів, щоб збрідити йому змислові розкоші і охоту до жінок, але до себе в душу, нехай би поглядів на сих чортів, що її шматували. Правда, се страшне було, що я признавав за собою безсумнівне повне право над її тілом, наче-б се було моє тіло і рівночасно з сим я відчував, що володіти сим тілом не годен, що воно не моє, і що вона може орудувати ним так, як захоче, а хоче орудувати ним не так, як мені хочеть ся. І я не міг вчинити нічого ні йому, ні їй. Він, як той ключник-Васька перед публицею затягне тої пісні, що, мовляв, "солодкі усточки цідував би" і т. н. І верх його. А з нею ще менше. Коли вона сього не допустила ся, але хоче, а я знаю, що хоче, то ще гірше, вже ліше, щоб була допустила ся, щоби мені не жити в непевности. Я не в силі сказати, чого мені бажалось. Я бажав, що-б їй не хотілось сього, чого їй як раз муїло хотітись. Се-ж було чисте божевільство.

XXXVI.

На передостатній стації, коли кондуктор прийшов відбирати білети, я, зібравши свої річи, вийшов на тормаз і свідомість сього, що ось-ось уже розвязка, ще скріпила моє зворушенє. Мені зробилось холодно, щоби так дрожали, що я аж дзвонив зубами. Я машинально з товпою вийшов із двірця, взяв фіякря, сів і поїхав. Ідучи стрічав мало прохажлих тай каменичних сторожів, та прочитував вивіски не думаючи про ніщо. Коли я вже переїхав з пів верстви, почув холод у ноги і нагадав

собі, що ще в вагоні здохнув вовняні скарптки і поклав їх у торбину. А деж торбина? Є? Є. А де коник? Я нагадав собі, що в поспіху забув зовсім про пакунки, але знайшовши посьвідку, порішив, що не варто за сям вертати ся і поїхав далі. Скільки собі тепер стараюсь нагадати, ні руш не годен, чому я тоді спішив ся. Памятаю лише, що я був свідомий сього, що приготовлюсь ся щось страшного і вельми важного в моім житю. Чи я тому се таким важним признавав, що думав про нього, чи що передчував, — не знаю. Може бути й тому, що після сього, що зі мною стало ся, всі згадки попередніх хвиль наче-б зайшли імлюю. Я підїхав під рундук. Була перша година по опівночи. Кілька фіякрів стяло під рундуком. Видячи освічені вікна, надїялись, що когось поведуть. (В нашім помешканю свїтілось у сальонї і гостинній). Не здаючи собі справи з сього, чому ще так пізно в нас свїтить ся, я в сїм же станї ожданя чогось страшного, ввійшов на сходи і задзвонив. Добрий, услужливий і вельми дурний льокай Юрко — відчинив. Перше, що менї впало в очи в передпокою, був — плащ, що висїв із иньшими річями на вішалі. Я повинен би був здивуватись, та не здивував ся, бо надїяв ся сього. Так воно й є, сказав я до себе. Коли я спитав Юрка, хто в нас є — він назвав менї Трухачевського. Я спитав, чи є ще хто? Він відповів: "Нікогїсінько". Памятаю як він відповів менї се з такою інтонацією, наче-б хотїв мене потїшити і розсїяти всякі сумніви, що там є ще хто небудь инший. Так, так, говорив я буцім до себе. А діти? Славити Бога здорові. Давно вже слять. Я не годен був дихнути, ні сащуті і не годен був поздержати дрожаня шок. Отже не склало ся так, як я собі представляв. Передше я, бувало лжак ся якогось лиха, а показувало ся, що все в порядку. Тепер же не все в порядку, а все так, як я собі представляв, а все всправжній дійности. Ось воно, ось воно. Я мало не заплакав, але біс сейчас підшешнув: Ти плач, попадай в сентименти, а вони спокійно розїйдуть ся, підозрінь не буде ніяких, і ти цілий свій вік будеш сумніватись тай мучитись. І нараз геть десь зникла в мене чуговість серця і появилась якась звїрґача потреба фізичної, зручної, хитрої й рішучої діяльности. Тамлю, що тоді з мене зробив ся звїр, але хитрий розумний звїр. Не треба, не треба, — сказав я Юркови, що хотїв іти в гостинню мене оновіцувати, — а ти ось що: побіжи мершій, возьми фіякра і їдь на дворець, ось тобі посьвідка, я лишив річи. Раз-два! Він пішов коридорем за плащем. Лжакуючись, що він їх сполошить, я провів його до його комірки і підждав, поки він одягнув

ся. В гостинній за другою кімнатою чути було, як балакали і дзенькали ножами й тарілками. Вони їли і не чули звінка. Юрко надягнув свій плащ із астраханським баранцем і вибіг на вулицю. Я зачинив за ним двері і мені зробилось ніяково, коли відчув, що сам один лишився на цілу хату, та що сейчас треба братись за діло. А як? Я не знав іще. Я тільки лиш знав, що тепер усьому канут; що тепер уже годі сумніватись про її невинність і що мені треба в сю же мить пірвати з нею всі зносини. Передше ще я вагався в гадках і балакав бувало до себе: "А може се все брехня, може я помиляюсь у здогадах?" Тепер уже не було сього всього. Все скінчилось і ворота нема. В тайні переді мною, сама з ним у ночі. Се вже цілковите забуте на все. Або й ще гірше: навмисне така смілість, безсоромність у злочині, що-б ся безличність могла служити як признака невинності!... Все ясно. Ніяких сумнівів. Я лякався тільки одного, що вони повтікають, і сим придумують новий обман тай мене позбавлять всяких слідів підозріня і видруть мені можливість налюбуватись покаранем їх, і німстою. І з сим, що-б чим борщій їх прихопити, я на пальцях пішов до гостинної, де вони сиділи, але не через сальон, лиш через коридор і дїточу кімнату. В першій дїточій кімнаті спали діти, в другій нянька щось порушилась, мало що не збудилась і я зобразив собі параз, що вона собі подумас, коли про все дізнаєся і такий взяв мене жаль і співчує над самим собою, що я не в силі був здержатись від сліз та щоби не побудити дїтий, вибіг на пальцях на коридор, а звідтам у свій кабінет. Там повалив ся на софку і гірко заплакав. Я, людина чесна, я син своїх родичів, я, що цілий свій вік мрів про щасте родинного життя, я, муштина, що ніколи не зрадив її. І ось тобі на! Пятеро дїточок, а вона обімаєть ся з музикою тому, що в нього червоні губи. Ні, се не людина! Се сука, се пюгава сука! Біля дїточої комнати, — а вона ціле жите вдавала, що любить їх, сих дїточок. І про них пише до мене. І що вона писала!.. Або-ж я знаю? Може бути, що таке водилось цілий час нашого покиття. Може бути, що вона від люкаїв придбала всіх своїх дїтий, а я їх уважав своїми. І як би так завтра прийхав, а вона з своєю фризурою, з своєю талією та зі своїми лїнивими граціозними рухами (мені параз привиділось її привабливе, ненависне лице) стрічала-б мене і сей зьвір задрости на віки сидів би в мене в серці, ниматував би його. Що собі подумас нянька? Юрко?... І бідна Лізочка? Вона-ж уже дещо розуміє! І ся безличність! І ся брехня? І

ся зв'їрача змисловість, яку я вже так гаразд збагнув! — говорив я до себе.

Хотїв устати, не міг. Серце так товклося, що не міг устояти на ногах. Я вмру від удару. Вона вбє мене. Їй же того й хочеть ся. А що-ж їй прийде з сього, що вона вбє мене? Але ні, се їй було би надто понутру, я лишу її сього вдоволення. Так, я сиджу, а вони там сидять і регочуть ся і.... Так, не вважаючи на се, що вона вже не першої молодости, він не покидав ся нею, все-ж вона була нічого, а що найважнїйше, се-ж було зовсїм безпечно для його дорогоцінного здоров'я. І чому не задусив я її тоді, — подумав я собі, згадавши сю хвилю, коли то тиждень тому назад витрутив її зі свого кабінета і з лютї кидав усякими річами до землі. Менї головню нагадав ся сей мій стан, в якому тоді находив ся; він менї не лише нагадав ся, але я знов понав у сей зв'їрський стан. Тямлю, як менї параз забажалося ділати і всяка розвага, крім сеї, якої було потрібно до діланя, щезла у мене геть і я понав в сей зв'їрський стан чи пак стан чоловіка, що зістає під впливом фізичного товчка підчас грозячої небезпеки, коли то чоловік ділає рішучо, не з поспїхом, але й не марнуючи ні одної хвильки і весь час із одною визначеною метою. Перша річ, яку я вчинив, я роззув ся і в самих скарпнтках підійшов до стїни над софкою, де в мене висїла ріжна збура та здійвив кривий дамасценський книжал, ше ніколи не уживаний і вельми острый. Я виївив його з піхви. Тямлю, піхва зсунулась за софку, і я сказав про себе: "Треба пошукати ошїсла, а то ще пронаде." Відтак роздягнув ся з плаща, що доселї був на менї і м'яко ступаючи в самих скарпнтках пішов тамтуди. Не тільки не тямлю, як я ішов, яким кроком, через які кімнати, як підходив до гостинної, як двері відчинив, як там увійшов, — я не тямлю нічого.

XXVII.

Тямлю тільки вираз їх лиць, коли відчинив двері. Так, тямлю сей вираз, бо він менї достарчив болїсної радости. А був се вираз переляку. Тогож то менї й треба було. Я ніколи не забуду сього виразу розпукки і переляку, який в першїй хвилї малював ся на лицях їх обоїх, коли вони побачили мене. Він мабуть сидїв за столом, та побачивши чи почувши мене, схопив ся на рівні ноги і станув плечима до шафи. На його лиці малював ся безсумнівний вираз переляку. На її лиці те-ж саме, але з сим було слїдно ще щось другого; як би сього другого не бу-

ло, може би й не лучилось се, що лучилось, але бо в її лиці малювалось іще — так мені бодай видавалось, — в першу мить огірчене, невдоволене з цього, що хтось посьмів нарушити її любовне щастє, її щастє з ним. Йї, здавалось, тепер більше нічого не було потрібно, як, що-б її ніхто не перешкоджував у сїй хвилі бути щасливою. Той другий вираз на їх лицах держав ся лиш хвильку. В нього вираз переляку змінив ся миттю в вираз запиту. Чи можна брехати, чи ні? Як можна, треба починати. Як ні, треба чинатись чогось иншого. Але чого? Він запитливо поглянув на мене. В неї так вираз страху, досади і огірчення, змінив ся, — як мені видалось — коли глянула на нього, на вираз турботи про нього-ж. Я на хвильку пристанув у дверех, придержуючи книжал за спиною. В сю мить він усміхнувся і сьмішно рівнодушним тоном почав: "А ми собі ось трохи музикували"... — "І не надіялись" — рівночасно промовила вона піддаючись під його тон. Але ні він, ні вона не спроможї були дальше договорити, що почали. Така сама скажена лють, як тиждень тому назад, оволоділа мною й тепер. Я знов відчував сю потребу — насильством рішити дїло — і віддав ся з розкішю сїй скаженій люті. Вони обое не договорили. Почалось се "друге", чого він лякав ся, яке нищило відразу все те, що вони говорили. Я кинув ся на неї, все ще ховаючи книжал, щоби він не перешкодив мені вдарити її в бік під грудьми. В сю мить як я кинув ся на неї, він запримітив, і чого я ніколи не надїяв ся від нього, він хопив мене за руки і крикнув: "Опамятайте ся, що робите?" Я вирвав руку і мовчки кинув ся на нього. Я, мусить, виглядав страшно, бо він нараз збїд як полотно по самі губи, очі якось дивно заблестїли, і чого я також не надїяв ся, він шмигнув поїд фортепян до дверей.

Я метнув ся здоганяти його, та нараз почув якийсь тягар на лївій руці. Се була вона. Я сїпнув ся. Вона ще тяжше повисла і не пускала ся. Ся неждана перешкода, тягар і її, противний менї дотик, ще більше розбісили мене. Я почув себе розбішеним у найвисшїм степені, і, мусить, страшним видавав ся, і се радувало мене. Я розмахнув ся зі всеї сили лївою рукою і лїктем пальнув її в саме лице. Вона крикнула і цустила мою руку. Я хотїв здоганяти його, але подумав, що се сьмішно було би бігти в скарнитках за любасом своєї жінки, а я не хотїв бути сьмішним, лише страшним. Поминувши скажену лють, яка володіла мною, я цілий час памятав, яке я вражїне викликую у других своєю лютістю. І навіть се вражїне по часті кермувало мною. Я повернув ся за

нею. Вона впала на софку і вхопившись за підбиті мною очі, гляділа на мене. На її лиці малював ся і страх і ненависть до мене як до ворога, як у сього щура, коли підіймають пастку, в яку він зловив ся. Я бодай нічого иньшого не добачував у ній, окрім сього страху і ненависти до мене, яку мусіла в ній викликати любов до другого. Та, може бути, я ще був би здержав ся і не вчинив би сього, що учинив, коли-б вона бодай була мовчала. Але вона нараз почала говорити й ловити мене рукою за руку, в якій в мене був кинжал. "Отямись, що се ти? що тобі? Нічого не було, нічого, клянусь тобі!"... Я може бути, ще був би здержав ся, але останні її слова, з яких я заключав як раз противне, се-б то, що все було, домагались відповіді. А відповідь мусіла відповідати тому настроєви, до якого я привів себе, який ріс *crescendo* і ще далі мусів змагатись. І скаженість має свої права. — Не брешни, огиднице, — заверещав я і лівою рукою схопив її за руки, але вона вирвалася. Тоді, я, не пускаючи кинжала, хопив її лівою рукою за горло, кинув навзгак і яв дусити. Вона вхопилася обома руками моїх рук і відпихала їх від горла, яке я дусив і я відплив її кинжалом у лівий бік під ребра. Коли люди кажуть, що вони в приступі скаженої люті не тямлять, що роблять, — то се бредні, неправда. Я тямив усе і на хвилику не опускала мене память. Чим сильійше піддавав ся люті, тим яркійше являлась у мене свідомість, при чім я не спроможен був не видіти сього всього, що робив. Я в кожній секунді знав, що дію. Не можу сказати, що я наперед знав, що буду робити, але в сю секунду, як робив, — навіть здасть ся трошки наперід, я знав докладно, що роблю, наче-б для того, щоб можна було описати каятись, що був час здержатись. Я знав, що ціляю під ребра і що кинжал увійде. В сю хвилю, як робив се, я знав, що роблю щось страшне, — щось таке, чого не чинив ніколи і що потягне за собою страшні для мене наслідки. Але ця свідомість мигнула лиш як блискавиця і за свідомістю сейчас ішов вчинок. А самого вчинку я був свідомий незвичайно ясно. Я чув і тямлю хвилю опору корсета і ще чогось, а відтак ніж пірнув у щось м'яке. Вона хопилася руками за кинжал, порізала собі пальці, але не вдержала.

Я довго, вже у тюрмі, як у мені довершив ся моральний переворот, думав про сю хвилю, нагадував собі все, на скільки міг і роздумував поодинокі деталі. Тямлю сю безпосередню хвилику перед самим вчинком, страшну свідомість того, що вбиваю і вбив жінку, безборонну жінку, свою дружину. Страх сеї свідомости тямлю і з сього заключаю і нага-

дую собі, але неясно, що, встромивши кинжал, я в сю мить виймив його, бажаючи буцім направити се, що вчинив. Вона зірвалась на рівні ноги і крикнула до няньки: "Він убив мене.". Нянька почувши метушно появилась нараз у дверех. Я все ще стояв, чогось дожидав і не вірив. Нараз у неї з під корсета бухнула кров. Аж тепер зрозумів я, що направити лиха не можна і сейчас порішив, що й не треба, що аж сього бажав, і як раз се повинен учинити. Я підіждав, поки вона впала, і нянька з криком: "батечки" підбігла до неї і аж тоді кинув кинжал від себе геть і вийшов із кімнати. "Не треба піддаватись, треба бути свідомим сього, що вчинив" сказав я про себе не дивлячись ні на неї, ні на няньку. Нянька кричала, кликала дівку. Я пішов коридором, післав тамтуди дівку і ввійшов у свою кімнату. Що тепер діяти? спитав я в себе і сейчас порішив. Ввійшовши в кабінет, я прямо підійшов до стіни, здіймив револьвер, оглянув його — він був набитий — і поклав його на столі. Відтак добув піхву з за софи і цілою вагою сів на софі. Так сидів довго, не думав про ніщо, нічого собі не нагадував. Чув лиш, що там ішла якась метушня. Чув, як хтось приїхав, опісля знов хтось. Відтак чув і бачив, як Юрко приніс мій кіш у кабінет, наче-б сього коша тепер було кому потрібно!

— Ти чув, що лучило ся? — спитав я його, — скажи сторожеви, щоби дали знати в поліцію. — Він не відповів нічого і вийшов. Я встав, засунув двері, виймив папіроски і сірники і яв курити. Не докурив одної папірски, як мене зморив сон і я мусів покласти ся. Я спав мабуть зо дві години. У сні — пригадую собі — мені виділось, що ми з нею в злагоді, поперечились, але еднаємось, щось ніби на заваді, але ми в згоді. Мене збудило гримане до дверей. — Се мабуть поліція — подумав я роздрухуючись — я мабуть убив... А може се вона, може й нічого не було. До дверей знов хтось добував ся. Я не обзивав ся, лиш рішав питане: чи було, чи лучилось воно, чи ні? Ой було. Мені нагадав ся опір корсета і відтак... ой було. Так, було. Так, тепер би з собою розправитись, сказав я про себе. І я говорив се і знав, що не вбю себе. Та все таки я встав і взяв в руки револьвер. Але дивне диво: тямлю, як то давнійше я кілька разів був близьким до самовбийства, сеї-ж таки ночі на залізниці мені видавало ся се чимсь легким, мабуть тому, що я думав, як її сим поражу. А тепер ані руш не міг не то вбити себе, але не міг й подумати про се. По що мені се робити? спитав я в себе, а відповіди не було. До дверей знов гримали. Так, поперід треба до-

відатись, хто се такий гримас! Вспію ще. Я поклав револьвер і накрив його газетою. Підійшов до дверей і відчинив засувку. Се була жіночя сестра, добра, дурненька вдовиця. — Ваську, що се? — сказала вона і заплакала. — Чого вам? — грубо спитав я. Я се чув, що тут цілком неі потрібно було з нею грубо поводитись, але мені годі було придумати иньший тон. — Ваську, вона вмирає. Іван Федорович так сказав. — Іван Федорович се був доктор, той її доктор, той її дорадник. "Або-ж він тут?" — спитав я і знов вся лють до неї закипіла в мені. — Ну й що-ж? Ваську, піди до неї. Ах як се страшно! — сказала вона. — До неї йти? — завдав я собі питанє. І сей час відповів сам собі, що треба до неї піти, що мабуть, завсіди так водить ся, що коли чоловік як я, вбив жінку, то конечно треба йти до неї. "Коли такий звичай, то треба йти" — сказав я собі. А, як треба буде, то вспію ще, подумав я собі про свій намір застрілитись і пішов за нею. "Тепер начнуть ся фрази, гримаси, але я не піддам ся" — сказав я про себе. "Погоди" — звернув ся я до сестри, — "якось ніяково без чобіт, нехай бодай натягну

XXVIII.

І дивне диво. Знов, коли я вийшов із кабінета і пішов знайомими кімнатами, в мені явилась надія, що нічого не лучилось, але запах тої докторської гідоти — йодоформу, карболю — отямив мене. Ні, ні, таки воно правда. Минаючи коридором діточку кімнату, я побачив Лізочку. Вона гляділа на мене заляканими очима. Мені здавалось, що вони всі пятеро тут були і гляділи на мене. Я підійшов до дверей. Покоївка з середини відчинила мені і вийшла. Перше, що мені впало в очи, була її женосива сукня на кріслі, вся чорна від крові. На нашім подвійнім ліжку (з мого боку, де я спав, навіть лекший був приступ до ліжка) вона лежала з піднесеними в тору колінами. Вона лежала вельми високо, ціла на подушках, у розіп'ятім нічнім кафтаніку. На місці, де була рана, щось було накладене. В кімнаті сильно було чути йодоформ. Перш усього поразило мене її напухле лице з синяками коло носа і коло очей. Се наслідки мого удару ліктем, коли вона хотіла здержати мене. Краса її геть десь поділась, а навряд вона мені видалась бридка. Я пристанув біля порога. "Підійди, підійди до неї" — казала мені сестра. — Вона певне хоче покаятись, — подумав я собі. Чи простити їй? Так, вона-ж умирає, тож можна їй простити, думав я, намагаючи зробитись великодушним. Я підійшов; вона з трудом підіймила очи на мене, (з них одно

було підбите) і з трудом, із перестанками промовила "дішняв свого, вбив", — і в її лиці піри фізичні терпіня, ба навіть близьку смерть я добачив ту стару, мені звісну її зимну ненависть. "Дітий..... я преціж не дам тобі. Вона (себто її сестра) возьме їх". Про се-ж, що для мене було найважнійше, себ-то про свою вину, зраду, наче-б уважала нестійним згадувати. "На, полюбуї ся своїм вчином" — сказала вона, дивлячись на двері і хлинула. В дверех стояла сестра з дітьми. "Ось чого накоїв". Я поглянув на дітий, на її кровю набігле лице, і перший раз призабув на себе, на свої права, на свою гордість, перний раз побачив в ній людину-сестру. І все се, що мене розсердило, і вся моя задрість, показаласть чимсь так малозначним, а се, що я вчинив так великим і страшним, що мені хотілось принасти лицем до її руки і сказати: "Прости", але я не посмів. Вона закрила очі і мовчала, видно не спроможна була більше говорити. Відтак її обезображене лице задріжало, зморщилось. Вона відтрутила мене легко. — "По що то дійшло аж до цього? По що?" — "Прости мені!" — сказав я. "Так, коли-б ти мене не бур убив!" — нараз крикнула вона і очі в неї заблестіли як у лихоманці. "Прости! — се пісенітниця! Коби лиш не вмерти! Так ти дішняв своєї мети. Я тебе ненавиджу!..." Відтак почала маячити. То лякалась чогось, то викрикувала: "Стріляй, я не лякаюсь... Тільки бий всіх. Утік, утік!" Маяченє трівало дальше. Вже не пізнавала дітий, навіть Лізочки, що на силу передерла ся до неї.

Тойж днини коло полудня померла. Мене перед тим о восьмій годіні відвезли на поліцію, а відтак у тюрму. І там, пересидівши 14 місяців, дожидаючи розправи, я передумав над собою і своєю минувишною і зрозумів її. Аж третої днини я почав розуміти. Третьої днини ввели мене там...

Він хотів іще щось сказати, нараз бухнув плачем, не дало. По хвили зібравши всі сили говорив дальше:

— "Я аж тоді почав розуміти, як побачив її в домовині"...

Знов заплакав, але сейчас із поспіхом почав дальше говорити.

"Аж тоді, як побачив її мертве лице, зрозумів, що я вчинив. Я зрозумів, що вбив її, що се моє діло, що вона була жива, тепла, рухалась, а тепер зробилась неподвижною, восковою, зимною, і що того неможливо направили ніколи, ніде, нічим. Такий, що сього не переживав, не зрозумів."

Ми довго сиділи мовчки. Він хлипав і дряв. Лице в нього про- довжилось, а губи розширились.

— "Так", — сказав він по хвили. — "Коли-б я був давніше знав се, що знаю тепер, як би то було зовсім инакше."

Ми знов мовчали довшу хвилю.

— "Так, так. Ось що я заподіяв і що пережив. Так, треба зрозу- міти правдиве значінє слів євангелія Матєєвого V. 20., треба зрозуміти, що єї слова, що всякий, хто погляне на жінку з пожадливістю, вже до- пустив ся перелюбу, відносять ся загально до жінки, як до сестри, не лиш до чужої постороної жінки, але передовсім до своєї власної жін- ки, до дружини.

Ясна Поляна 26. серпня 1889 р.

(Переклав В. Г—ч.).

* * *

Е П І Л Ь О Г.

Я одержував і одержую багато листів від незнайомих мені осіб, які просять мене, щоб я пояснив простими і ясними словами, що я думаю про предмет оповідання, яке я написав під наголовком "Крайцєрова Со- ната". Спробую зробити се, значить, вияснити в коротких словах, на скільки се можливе, суть того, що я хотів сказати в оповіданю і суть усіх тих висновків, які по моїй думці можна з нього витягнути.

По перше я хотів сказати, що в нашій суспільности зродило ся сильне, спільне усім суспільним верствам, та ще й піддержуване ложною наукою переконанє, що полові зносини конєчні для здоровля та що з огляду на те, що женячка не для кожного можлива, то й полові зносини поза подружжєм, які не обовязують мушину до нічого крім грошевої за- плати, се діло зовсім природне і тому можна їх навіть захвалювати.

Се переконанє стало так загальне та сильне, що родичі уряджують за порадою лікарів розпусту для своїх дітей; держави-ж, яких ціль іс- тнованя лежить головно в тім, щоби дбати про моральне добро своїх го- рожан, уряджують також розпусту, значить, регулюють цілі клєси жі- нок, які мусять погибати тілесно і душевно задля заспокоєня уросних потреб мушину, а неконаті люди з цілком спокійною совістю віддають ся тій розпусті.

І ось я хотів сказати, що се не добра річ, бо не може так бути, що- би задля здоровля одних людей треба було губити тіла і душі других

так само, як не може бути, щоби задля здоровля одних людей треба було пити кров других.

А висновок, який по моїй думці належить вивести з того, такий, що не потрібно піддавати ся тому гріхови і обманови. Тому-ж, щоби не піддавати ся, треба по перше не вірити неморальним наукам, на яких би вони й не опирали ся видуманих теоріях, — а по друге зрозуміти, що навязанє таких полових зносин, при яких люди або увільняють себе від їх можливих наслідків (дітей), або звальюють увесь тягар тих зносин на жінчину, або випереджують можливість родженя дітей — що такі полові зносини, се проступок проти найпростійших вимог моральности, се підлота, і що нежонаті люди, коли не хотять жити підло, не повинні сього робити.

Задля того знов, аби могли здержувати ся, вони повинні вести натуральний спосіб життя: не пити, не об'їдати ся, не їсти мяса, не уникати праці (не гімнастики, але томлячої, не забавної праці) — та не допускати у своїх думках можливости зносин із чужими жінками, так як кождий чоловік не допускає такої можливости між собою і матір'ю, сестрами, родиною, жінками своїх приятелів. Доказів на те, що така здержливість можлива і що вона менше небезпечна та менше шкідлива для здоровля ніж нездержливість, знайде кождий мушчина сотки навколо себе. —

Се перше.

Друге те, що в нашій суспільности наслідком того, що любовні зносини уважають ся не тільки кінечною умовою здоровля і розкішю, але й якимось поетичним, найвисшим благом життя, подружня невірність стала у всіх верствах суспільних (а в селянській особливо, завдяки волюкам) найвизначнішою появою.

І я думаю, що се не добре.

Висновок знов, який випливає з того, сей, що того не треба робити.

Щоби-ж того не робити, треба, аби змінив ся погляд на полове любов, аби мушчина й жінчина виховували ся в родинах і під загальною опінією так, щоби вони перед і по женячій не гляділи на закоханє і звязану з ним полове любов як на поетичний і висший стан, як задивляють ся тепер, але як на понижуючий чоловіка, звірячий стан; дальше, щоби зломанє приреченої подружньої вірности карало ся публичною опінією по крайній мірі, як карасть ся нею недодержанє гро-

шевих зобовязань і торговельні ошуканьства, а не оспівувало ся, як тепер, у романах, віршах, піснях, операх і т. и.

Се друге.

Третє се, що в нашій класі знов наслідком того самого фальшивого значіння, яке надано половій любови, стратило родження дитини свій змісл. І замість бути метою та оправданем подружніх зносин, воно стало перешкодою для приємного продовження любовних зносин, та задля того почало й по за подружжєм і в подружю за порадою лікарів розширяться уживане способів, які відбирають жінці спромогу родини дитини, або почало входити в звичай і привичку те, чого перше не було і чого ще й тепер нема в патріархальних селянських родинях: продовжене полових зносин підчас ваготи та кормлення.

І я думаю, що се не добре.

Не добре уживати способів проти родження дитини по перше тому, що се увільняє людей від трудів і клопотів про діти, які є — викупом полові любови, а по друге тому, що се дуже близьке до найогиднішої чинности людського сумління — убійства. Недобра також нездержливість підчас ваготи і кормлення тому, що вона губить тілесні, а ще більше душевні сили жінки.

І знов із того висновок такий, що цього не треба робити. А щоби того не робити, належить зрозуміти, що здержливість, як конечна умова людської гідности в безженнім стані, ще більш обовязкова в подружю.

Се третє.

Четверте се, що в нашій суспільности, в якій діти уважають ся або перешкодою до розкошній, або нещасливим випадком, або свого рода люкеусом, коли їх родить ся вперед означене число, що діти виховують ся не для задач людського життя, які їх ладуть як розумних істот, а тільки для вдовілля, яке вони можуть справити своїм родичам. Наслідком того виховують ся людські діти як діти звірів, так що головна жураа родичів не лежить у тім, аби приготувати дитини до достойної чоловіка праці, але в тім, при чім піддержус родичів і фальшива наука, прозвана медициною, аби їх як найбільше вигодувати, розбільшити, розширити їх зріст, учинити їх чистими, білими, ситими й гарними (коли в низших класах того не роблять, то тільки з убожества, а погляд і там такий самий). І в розніжених дітях, як і в усіх переогодованих звірятах, проявляеть ся незвичайно скоро непоборна вразливість, що становить при-

чину страшних мук тих дітей у молодечім віці. Убраня, відчити, видо-вища, музика, танці, солодка пожива, всі обставини життя від малюнків на пуделочках до романів, повістей і поем, розжарюють іще більше ту вразливість, і наслідком того являють ся найстрашнійші полові збочення і слабости звичайними умовами виховуваня дітей обидвох полів, а часто полишають ся і в дозрілім віці.

І я думаю, що се не добре.

Висновок із того такий, що належить перестати виховувати людські діти, як діти звірят, та що для виховуваня людських дітей належить поставити иншу мету понад гарно вищещене тіло.

Се четверте.

Пяте се, що в нашій клясі, де закоханє між молодим мущиною і жінкою (якого основою є все таки полова любов), піднесено до найвищої поетичної ціли людських стремлінь, чого доказом є ціла штука й поезія нашого суспільства, молоді люди посв'ячують найкрасший час свого життя — мущини на гляданє, вишукуванє і заволіднє найліпших предметів любови в формі любовної звязи або подружжя; а жєнщини й дівчата на принаджуванє і зятяганє мущини у звязь або подружжє.

І через те затрачують ся найліпші сили людей не лиш на непродуктивну, але впрот на шкідливу роботу. Звідти походить найбільша часть нерозумної розкоші в нашім житю, звідти — ледарство мущини і безстидність жєнщини, які йдучи за модою, запозиченою у звичайних проститутток, не соромлять ся виставляти на показ ті часті тіла, котрі викликають вразливість.

І я думаю, що се не добре.

Не добре воно тому, що осягненє ціли сполуки з предметом любови в подружжю або й поза ним, як би воно й не було опоетизованє, є все таки метою негідною чоловіка так само, як негідною є ціль, що уходить у богатюх людей за найвише добро — ціль позисканя для себе солодкої і достатньої поживи.

А висновок із того такий, що належить перестати думати, мов би то полова любов була чимось високим, і зрозуміти, що ціль, гідна чоловіка — чи служба людськості, вітчизні, науці, чи птуці (не згадуючи вже про службу Богові), яка-б вона й не була, аби ми її вважали лишє гідною чоловіка, не осягаєть ся при помочи сполуки з предметом любови в подружжю або й поза ним. Навпаки, закоханє і сполука з предметом любови (хоч скілько би доказувано щось зовсім противного в

стихах і прозі) ніколи не улекшують осягнення ціли гідної чоловіка, але все утруднюють його.

Се п'яте.

Отсе й найважніше, що я хотів сказати і думав, що сказав у своїм оповіданні. І мені здавалося, що можна сперечатися про те, як направити лихо, на яке вказували мої вислови, але не згодитися з ними ніяк не можна.

Мені здавалося, що не згодитися з тими висловами не можна поперше тому, що вони цілковито згідні з поступом людськості, який ішов усе від розпусти до щораз більшої невинності, і з моральною самосвідомістю суспільності, з нашою совістю, що все осуджує розпусту і цінить невинність; по друге тому, що ті вислови, се тільки доконечні висновки з правд євангелія, в які ми або віримо, або по крайній мірі, хоч і несвідомо, признаємо їх основою наших понять про моральність.

Та вишло не так.

Ніхто, правда, не перечесть впрост висловів, що не треба розпустувати ані перед шлюбом, ані по шлюбі, що не треба штучно нищити здібність родження дітей, що не треба робити забавки з дітьми і не треба ставити любовних зносин понад усе иньше — одним словом, ніхто не спорить, що невинність не ліпша від розпусти. Але говорять: "Коли безжениць ліпша від подружжя, то очевидно люди повинні робити те, що ліпше. Коли-ж би люди зробили те, то рід людський перестав би існувати, а не може-ж бути ідеалом людського роду знищене його."

Не говорячи вже про те, що знищення людського роду не є новим поняттям для людей нашого світа, бо для релігійних людей є догматом віри, а для вчених неминучим висновком із спостережень над охолодженням сонця, скажу, що в тій відповіді міститься широко розповсюджене і старе непорозуміння.

Говорять: "Коли люди осягнуть ідеал повної невинності, то вони знайдуть і тому той ідеал невірний". Та се, що так говорять, змішують умисно або ненавмисно дві різні річі — правило, принцип і ідеал.

Невинність не є ані правилом ані принципом, лише ідеалом, а радше однією з його умов.

А ідеал лише тоді є ідеалом, коли його здійснення можливе тільки в ідеї, в думці, коли осягнути його можна лише в безконечності і коли наслідком того можливість приближення до нього безконечна. Як би ідеал

можна не тільки досягнути, але ми могли-б представити собі його здійснене, тоді перестав би він бути ідеалом.

Такий ідеал Христа — заведення божого царства на землі, віщований ще пророками в тім, що наступить час, коли всі люди будуть навчені Богом, перекують мечі на плуги, списи на серпи, лев буде лежати з ягнятем і коли всі істоти будуть злучені любовю. Цілий змісл людського життя містить ся в стремління до того ідеалу і для того стремління до християнського ідеалу у всій його цілості і до чистоти, як до одної з умов того ідеалу, не тільки не виключує можливість життя, але навпаки недостача того християнського ідеалу знищила би поступ, а за тим і можливість життя.

* * *

Думка про те, що людський рід перестане існувати, коли люди всіма силами будуть стреміти до чистоти, подібна до тої, яку висловили би (і висловлюють), що людський рід вигине, коли люди місто борби за існування будуть стреміти всіма силами до здійснення любови до друзів, ворогів і всього живого.

Такі думки напливають із незрозуміння ріжницї між двома способами морального проводу.

Як є два способи вказання дороги тому, що шукає, вказання дороги подорожньому, так є і два способи морального проводу для чоловіка, що шукає правди. Один спосіб лежить у тім, що чоловікові показують предмети, які він повинен здибати і він орієнтуєть ся по тих предметах.

Другий спосіб лежить у тім, що чоловікові дають тільки напрям компасом, який він несе з собою і на яким видить усе один незмінений напрям та кожний свій відхил від нього.

Перший спосіб морального проводу є способом зверхного вияснення правил: чоловікові вияснюють признаки поступків, які він повинен і яких не повинен робити.

“Святкуй суботу, обрізуй ся, не кради, не пий напитків, не вбивай живого, віддавай десятину бідним, мий ся і моли ся пять разів денно, хрести ся, причащай ся” і т. и. — Такі постанови зверхніх релігійних наук — брамінської, буддиської, магометанської, жидівської і церковної (називаної фальшиво християнською).

Другий спосіб є способом указання чоловікови ніколи неосягненої ним досконалости, до якої стремліне чоловік відчуває в собі: чоловіко-

ви показують ідеал, а з відносин до нього він може все бачити ступінь свого віддалення від нього.

— "Люби Бога своїм всім серцем своїм і всею душею своєю і всім розумом своїм, а ближнього як самого себе. — Будьте досконалі, як Отець ваш небесний."

Така наука Христова.

Контролею виконання зверхніх релігійних правил є згідність поступків із висноском тих правил і така згідність можлива.

Контролею виконання Христової науки є пізнання степеня незгідності з ідеальною досконалістю. (Степень приближення не видний; видний лише відхилення від досконалости). Чоловік, що визнає зверхні правила, подібний до того, що стоїть у світлі ліхтарні, повішеної на стовні. Він стоїть у світлі тої ліхтарні, йому видно, але йти йому далі нікуди. Чоловік, що визнає Христову науку, подібний до того, що несе ліхтарню перед собою на довший або коротній жердці; світло паде все перед ним і спонукає його йти за ним та відкриває йому на переді новий, освічений простір, що манить до себе.

Фарисей дякує Богови за те, що він усе сповняє. Богатий молодець виконувив також усе з малку і не розуміє, чого може йому ще хибувати. І вони не можуть думати інакше: перед ними нема того, до чого могли-б вони далі стреміти. Десятина віддана, субота відсвяткована, родичі поважані, чужолоства, убійства, крадіжки нема. Чого-ж більше? У того-ж, що визнає Христову науку, досягнене якого небудь ступня досконалости викликає потребу переходу на висший ступінь, з якого відкриває ся ще висший і так без кінця.

Той, що визнає закон Христа, є все в положеню митаря. Він чує себе все недосконалим, бо не бачить за собою дороги, яку перейшов, лиш бачить усе перед собою ту путь, по якій йому треба ще йти і якої він не перейшов іще.

В тім лежать різниці між наукою Христа і всіма иньшими релігіями, різниця, яка містить ся не в відріжнюваню вимог, але в різниці способів, якими веде ся людий.

Христос не давав ніяких висносків життя, не устанавляв ніколи ніяких установ, не устанавляв ніколи й подружжя. Та люди в незрозуміню особливости науки Христа в привичці до зверхніх форм і в бажаню чути себе праведними, як чує себе праведним Фарисей, зробили з його букви зверхню науку правил, противну всьому духови Христової науки,

і назвали її церковною християнською наукою та заміняли нею правдиву Христову науку про ідеал

Церковні науки, які називають себе християнськими, установили в відносинах до всіх прояв життя місто Христової науки про ідеал зверхні вяснення і правила, противні духови науки. Се зроблено в відносинах до властей, суду, війська, церкви, богослуження, се зділано і в відносинах до подружжя: не вважаючи на те, що Христос не тільки ніколи не установляв подружжя, але, коли вже вишукувати зверхні приміти, то скорше був йому противний ("покинь жінку і йди за мною"), церковні науки, які називають себе християнськими, установили подружжя як християнську інституцію, себ-то означили зверхні умови, при яких полова любов буцім то може бути для християнина безгрішною, вповні законною.

Та що в правдивій християнській науці нема ніяких основ до установлення подружжя, то вийшло таке, що люди нашого віку один беріг покинули, а до другого не допили, значить, вони не вірять в дійсности в церковні постанови про подружжя, бо відчувають, що та установа не має підстав у християнській науці, а zarazом і не бачуть перед собою ідеалу Христа закритого церковними науками — стремління до повної чистоти — і зостають у відношеню до подружжя без усякого проводу. Звідти й походить чудна на перший погляд поява, що у Жидів, магометан, ламаїстів і в інших, що визнають релігійні науки далеко низшого ступня, як християнська, але мають за те точні, зверхні постанови про подружжя — що в них родинні основи і подружжя вірність далеко твердші як у так званих християн. У них означене перелюбство і многоженство і обмежене знаними границями. А в нас існує повна розпуста і перелюбство і многоженство і многомуже і то цілком не підлегло ніяким постановам; воно криється під видом урвовного одноженства.

Лише тому, що над якоюсь частиною тих, що лучать ся, сповняє духовенство за гроші звісні церемонії, називані церковним вінчанем, люди нашого віку представляють собі наївно або облудно, що живуть в одноженстві.

Християнського подружжя не може бути й не було ніколи, як ніколи не було й не може бути ані християнського богослуження (Мат. VI, 5—12; Йоан IV, 21), ані християнських учителів і оців (Мат. XXIII, 8—10), ані християнської власности, ані християнського війська, ані суду, ані держави.

Так і розуміли все те христіяни перших і найблизших їм віків.

Ідеалом христіянина є любов до Бога і ближнього, є відречене від самого себе для служби Богови і ближньому, а полова любов — подружжя — є службою самому собі, тому є на кожний випадок перепорою для служби Богови й людям, а через те з христіянської точки погляду є упадком, гріхом.

Заключене подружжя не може причиняти ся до служби Богови й людям навіть у таким випадку, коли-б ті, що вступають у подружжя, мали на меті продовжене людського роду: таким людям замість вступати в подружжя для надання дітям життя, далеко ліпше підтримувати і спасати ті мільйони дітей, які навкруги нас гинуть від недостатку, не кажу вже духової, але й матеріальної поживи.

Тільки тоді міг би христіянин, без свідомости, що попадає в гріх, вступити в подружжя, коли-б він бачив і знав, що кожде існуюче жите дітей обезпечене.

Можна не приймати христової науки, тої науки, якою надихане все наше жите і на якій основана вся наша обичайність, та приймаючи її не можна не признавати того, що вона вказує ідеал цілковитої чистоти.

Таж в євангелію сказано ясно і без можливости якої небудь інтерпретації — по перше, що жонатому не вільно розводити ся з жінкою в тім намірі, аби взяти другу; він має жити з тою, з котрою раз звязав ся (Мат. V, 31, 32; XIX, 8 і дальш.); по друге, що глядіти на жінчину як на предмет розкоші є гріхом кождому чоловікови, значить ся як жонатому так і нежонатому (Мат. V. 28—29); по треє, що нежонатому ліпше не женити ся зовсім, значить, бути цілком чистим (Мат. XIX, 10—12).

Богатом, дуже богатом видадуть ся отсі думки дивовижними та суперечними.

І вони дійсно суперечні, але не з собою; вони суперечать лише всьому нашому житю і поневільно являть ся нам питане: хто в праві — думки отсі, чи жите мільйонів людей і мое?

Такого самого почуття дізнавав і я в досить сильнім степені, коли приходив до тих переконань, які тепер висловлюю; я зовсім не думав, що хід моїх думок приведе мене до того, до чого привів мене. Я лякав ся своїх висновків, хотів не вірити їм, та не можна було не вірити. І хоч як противорічать ті висновки всьому устроєви нашого жита, хоч як про-

тиворічать тому, що я вперед думав і навіть висловляв, я все таки мусів їх признати.

Та все се загальні розумованя, може й справедливі, але вони відносять ся до Христової науки і обовязують тих, що вірять в нього; але жите є все житем і не можна, вказавши на неосягнений ідеал Христа, полишити людей на однім із найбільш некучих, загальних питань, що приносять найбільше біди, із самим тим ідеалом без усякого проводу.

Молодий горячий чоловік зашалоє ся з початку ідеалом, але не видержить, зірве ся і не знаючи та не признаючи ніяких правил, понадає в іділковиту розпусту.

Так говорять звичайно.

"Ідеал Христа неосягний, тому не може служити нам проводом у житю; про нього можна говорити, мріти, але для житя він непригожий і тому належить закинути його."

Нам потрібний не ідеал, але правило, провідник, який відповідає би нашим силам, середнім вимогам моральних сил нашої суспільности. Оттак церковне, чесне подружжє, або хоч би навіть не зовсім чесне, при яким одно з женихів, як у нас, мушчина, сходяв ся вже з багатьома жєнщинами, або хоч би подружжє з можливістю розводу, або хоч би цивільне, або йдучи тою дорогою, хоч би япанське на терміни — чомуж не дійти й до домів тернимости?

Кажуть: Се лишне, як улична розпуста. — В тім то й біда, що позоволивши собі раз знижувати ідеал до своєї слабости, не можемо знайти описля границі, на якій належить задержати ся.

Але те міркованє в самій основі невірне; невірне передовсім те, щоб ідеал безконечної досконалости не міг бути провідником у житю і щоби треба було, глянувши на нього, або махнути рукою і сказати, що він мені не потрібний, бо я його ніколи не осягну, або знизити ідеал до того ступня, на яким хочеть ся слабости моїй стояти.

Так міркувати значить стільки, що морякови сказати собі: тому, що я не можу йти тою лінією, яку показує компас, я викину його або перестану дивити ся на нього; значить, відкину ідеал, або прикріплю стрілку компаса на таким місці, котре буде відповідати в даній хвилі напрямови мого судна, себ-то знижує ідеал до моєї слабости.

Ідеал досконалости, даний Христом, не є ані мрією, ані предметом риторичних проповідий, лиш найбільш конечним і всім доступним провідником морального житя людей, як компас є конечним і доступним

предметом орієнтована для моряка; тільки треба як в одно, так і в друге вірити.

В яким положенню чоловік не був би, все вистане ідеал даний Христом, щоби він міг здобути вірну вказівку тих поступків, які належить і не належить сповняти. Та тій науці треба вповні вірити, і то лише тій науці, а перестати вірити всім іншим, зовсім так само, як треба морякови вірити в компас, а перестати приглядати ся і руководити ся тим, що бачить по боках.

Треба вміти руководити ся християнською наукою, як треба й вміти руководити ся компасом, а для того головни треба розуміти своє положення, треба вміти не боятися докладно означувати свій відхід від даного ідеального напрямку.

На яким степені не стояв би чоловік, то все існує для нього можливість зблизити ся до того ідеалу і ніяке положення не може бути для нього таким, у якому він міг би сказати, що досягнув вже ідеал і не міг би стремити до ще більшого приближення.

Таке стремління чоловіка до християнського ідеалу взагалі і таке до чистоти з окрема.

Коли представимо собі в половім питанні найрізномірніші положення людей від невинного дитинства до подружжя, в якому не заховується здержливість, то на кождім степені межі тими двома позиціями буде наука Христа враз із виставлюваним нею ідеалом служити ясним і визначним дорожсказом того, що належить робити чоловікови і чого не належить робити чоловікови на кождім із тих степенів.

Що має робити чистий молодець, дівчина? Берегти свою чистоту перед зісуптєм, щоб мати змогу всі свої сили віддати на службу Богови й людям, стремити до ще раз більшої чистоти думок і бажань.

Що має робити молодець і дівчина, які підпали зісуптю, яких поглинули думки про безпредметову любов, або про любов до звісної особи і які стратили вже певну частину можливості служити Богови й людям? — Те саме: не віддати себе на упадок, в переконанню, що таке віддане не освободить від покуси, лише зміцнить її, і також стремити все до щораз більшої чистоти, аби лише мати як раз найповнішу змогу служити Богови й людям.

Що робити людям, які не перемогли борби і впали? Дивіть ся на свій упадок не як на законну розкіш, — як то тепер дивлять ся, коли її оправдують шлюбним обрядом, — не як на випадкову розкіш, яку мо-

жна повторити її з иньшими, не як на щастє, коли паде ся з невірною і без обряду, але дивіть ся на той перший упадок як на одинокий, як на вступленє в нерозривне подружє.

Вступленє в подружє і наслідки того в формі родженя дїтїй визначають для женихів нову, більш обмежену форму служби Богови і людям. Перед подружєм міг чоловік безпосередно в найріжнороднїйших видах служити Богови і людям; подружє обмежує обсяг його діяльности і жадає від нього, щоб він виростив і виховав потомків із того подружя, які мають у будучности служити Богови і людям.

Що має робити мущина й жєнщина, які живуть у подружю і вповняють обмежену службу Богови й людям, годуючи й виховуючи дїтїй, що й виходить із їх положєня?

Все-ж те саме: стреміти разом до визволеня себе від покуси, до очищеня від покуси, до очищеня і спинєня гріха заміною відносин, що перешкоджають загальній і приватній службі Богови й людям, заміною подової любови на чисті відносини сестри і брата.

* * *

Тому то й не правда се, буцїм то ми не могли би руководити ся ідеалом Христа, бо він занадто високий, досконалий і неосяжний. Ми не можемо руководити ся ним тільки тому, що самі себе оббріхуємо і обманюємо.

Таж коли ми говоримо, що треба мати правила, які можна би скорше осягнути, ніж ідеал Христа, бо не осягнувши ідеалу Христа впадемо в розпусту, то говоримо не те, що для нас ідеал Христа за високий, лише те, що ми в нього не віримо і не хочемо означувати своїх поступків відповідно до того ідеалу. Кажучи, що раз упавши, ми впадемо в розпусту, висловлюємо тим лише, що ми постановили вже вперед, що упадок із невірною не є гріхом, але забавою, поривом, якого не потрібно направити тим, що називаємо подружєм. Коли-ж би ми зрозуміли, що упадок є гріхом, який можна і треба направити тільки нерозривністю подружя і всею тою діяльністю, яка впливає з вихованя дїтїй, народжєних у подружю, то упадок нїяк не міг би бути причиною упадку в розпусту.

То щось таке саме, як би рільник не вважав засївом той, який йому не вдав ся, і сіючи по другім і третім місцї, уважав би правдивим за-

сївом той, що йому вдав ся. Очевидно, що такий чоловік зіпсув би багату землю і насїня і не навчив би ся ніколи сїяти.

Поставте лише ідеалом чистоту, уважайте, що кождий упадок ко-го би то й з ким би то не було є одним на ціле житє перозірваним подружжєм, а буде ясно, що вказівка, дана Христом, не лише достаточна, але й одиноко можлива.

"Чоловік слабій, треба дати йому задачу, що відповідає би його силам", говорять люди. Се те саме, що сказати: "Моя рука слаба і я не можу нарисувати лінії, що була би проста, значить, найкоротша між двома точками, і задля того, аби допомогти собі, я бажаючи нарисувати просту, візьму собі за взір криву або ломану лінію".

Чим слабша моя рука, тим потрібнійший мені досконалий взорець.

Не вільно пізнавши християнську науку про ідеал удавати, що ми не знаємо її і замінити її зверхніми правилами.

Христова наука про ідеал відкрита людськості тому, що вона може вести її в теперішнім віці. Людськість пережила вже період релігійних зверхніх формулок і ніхто не вірить уже в них. Християнська наука про ідеал є одинокою наукою, що може руководити людськістю.

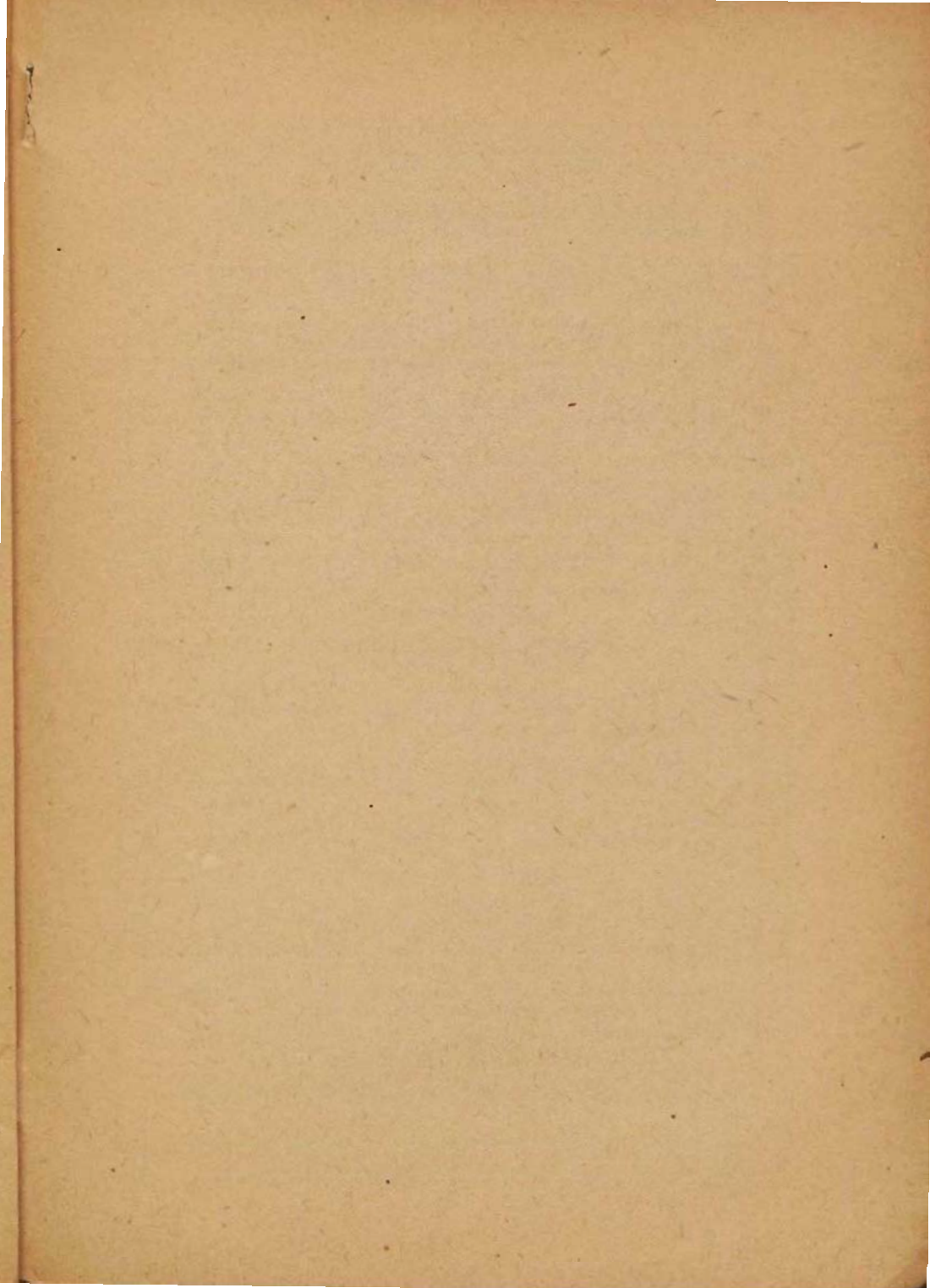
Не можна й не повинно ся замінювати ідеал Христа за зверхні правила, навпаки треба твердо держати той ідеал перед собою в цілій його чистоті і головню вірити в нього.

Тому, що плаває недалеко берега, можна було сказати. "Держи ся того горбка, тої копули весі" і т. д. Але приходить час, коли моряки віддалились від берега і дорогосказом повинні і можуть бути їм тільки недостижимі сьвітла і компас, що показує напрям. А одно й друге дане нам.

24. цвїтня 1890 р.

(Переклав В. Б.).

КІНЕЦЬ.

**Пишіть єще днесь по цінник
Висилкового Дому
Музичних Інструментів**

Українська Книгарня висилає кождому на жаданє даром. — Маємо заступництво першорядних чеських та заграничних фабрик.

СКРИПКИ.

Богато людей знає, чим в музиці сьуть скрипки. В нас отримаєте скрипки лише з найліпшого матеріалу, найкраще зладжені, через найбіглійших в тім ремеслі "майстрів" артистів. Базарові без вартісні скрипки і інструменти взагалі не держимо на складі.

Правдиві Італійські і Сицилійські гітари, Мавдоліни Бандури,
і крайові Балалайки.

КЛЯРНЕТИ

Наші імпортовані клярнети сьуть найновіші і найлучших моделів
вироблені найпрактичнішими майстрами.
Не треба тяжко думи і за чистий гомос не фалшивий гварантуємо.

**Правдиві Оригінальні
Віденські Гармонії**

Виріб світової фірми
Ф. ГОХГОЛЬЦЕР, ВІДЕНЬ.

Найсолодкійший ручний виріб!

Чистий міцний гомос, повна гарантія. Веї гармонії можна три-
мати на рамени на паску.

Переконайте ся, пишійть за нашим Великим Ілюстрованим Цінни-
ком або приходійть до нас на адресу:

Ukrainska Knyharnia
850 Main St. Winnipeg, Man.

Ілюстрована Шевченківська Бібліотека

Хто любить поезії нашого великого поета Т. Шевченка нехай купить собі ті всі 24 гарні книжки за такі гроші а те пожадує.

1. — Причина. З 2 малюнками і портретом.
2. — Катерина. З 3 малюнками і портретом.
3. — Тополя. З 1 малюнком і портретом.
4. — Гайдамаки. З 15 малюнками і портретом.
5. Черниця Маріяна. З 1 малюнком і портретом.
6. — Утоплена. З 1 малюнком і портретом.
7. — Гамалія. З 1 малюнком і портретом.
8. — Сова. З 1 малюнком і портретом.
9. — Сретик або Іван Гус. З 1 малюнком і портретом.
10. — Невольник. З 2 малюнками і портретом.
11. — Наймичка. З 2 малюнками і портретом.
12. — Відьма. З 1 малюнком і портретом.
13. — Книжка. З 1 малюнком і портретом.
14. — Москалева криниця. З 1 малюнком і портретом.
15. — Варнак. З 1 малюнком і портретом.
16. — Титарівна. З 1 малюнком і портретом.
17. — Марина. З 1 малюнком і портретом.
18. — Сотник. З 1 малюнком і портретом.
19. — Петрусь. З 1 малюнком і портретом.
20. — Тарасова ніч. — Іван Підкова. — Перебендя. З 2 малюнками і портретом.
21. — Русалка. — Як би тобі довело ся. З 2 малюнками і портретом.
22. — Назар Стодоля. З 2 малюнками і портретом.
23. — Збірник дрібних віршів, З 7 малюнками і портретом.
24. — Збірник дрібних віршів, про Україну та козацтво. З 4 малюнками і портретом.

ВСІ 24 КНИЖКИ ЗА \$1.50.

КОБЗАР ТАРАСА Г. ШЕВЧЕНКА

Третє повне виданє з портретом поета і образами. — 560 сторін друку. — Не Українець той, в кого бракує на столі КОБЗАРА, що коштує в справі з пересилкою лише \$2.50

UKRAINSKA KNYHARNIA
850 Main Street. Winnipeg, Man.